

RECENSIES

Julia Adams, *The familial state. Ruling families and merchant capitalism in early modern Europe* (Ithaca en Londen: Cornell University Press, 2005) 235 p. ISBN 10 0801433088

Met dit mooi uitgegeven boek heeft Julia Adams een belangrijke bijdrage geleverd aan het debat over het proces van vroegmoderne staatsvorming en heeft ze de geschiedenis van de Republiek weer volledig op de kaart van dit debat gezet. Door de expliciete en geformaliseerde rol van lokale machtselites in het Nederlandse staatsbestel, kan de historicus immers heel wat leren over het belang van elites voor de ontwikkeling van andere staten, zoals Frankrijk of Engeland.

Door te focussen op de familiale belangen die de leden van de machtselites inspireerden tot handelen, probeert Adams de ‘mechanismen van politiek-economische stabiliteit en verandering’ van de Republiek te begrijpen. Zo komt zij tot haar vernieuwende ‘label’ voor de vroegmoderne staatsorganisatie: de familiale staat. Familiehoofden bouwden regentengeslachten uit en eigenden zich in de loop van enkele generaties delen van de staat toe onder de vorm van ambten en renten. Net zoals in monarchale staten deed de elite in de Republiek aan huwelijkspolitiek en was het gezinsleven van de elite onderworpen aan de ‘vicissitudes of archaic father rule’ (p. 90).

De Republiek was dus geen moderne burgerlijke samenleving – toch niet wat de elites betrof – en machtsverhoudingen waren net als in monarchale staten in patriarchale termen ingevuld. Wat de Nederlandse familiale staat echter zo succesrijk maakte, was het feit dat de regentengeslachten een sterke greep op de staat verwierven en daarenboven samensmolten met de klasse van handelskapitalisten. Dit ‘driedelig institutioneel verband’ tussen kapitalisten, regentenfamilies en de patrimoniale staat initieerde belangwekkende koloniale projecten – de befaamde handelscompagnieën – die de Republiek een hegemoniale positie in de wereldeconomie opleverden.

Een belangrijke kracht in de zeventiende eeuw – de sterke positie van regentenfamilies – verwerd echter tot achilleshiel in de achttiende eeuw. Naarmate de druk op de middelen steeg, versterkten de regentenfamilies hun greep op hun ambten en hun deel van de staatsschuld. Zo stonden zij niet langer open voor institutionele innovatie maar zorgden juist voor politiek immobilisme en institutionele verstarring. Het ontbrak niet aan ideeën – in het bijzonder Raadspensionaris Van Slingelandt deed talrijke voorstellen ter versterking van de centrale staat – maar regenten weigerden afstand te doen van hun familiebezit. In de koloniale sfeer uitte zich dat ondermeer in een sterke handhaving van het monopolie van de *voc*, zo het privé-initiatief verzwakkend.

Adams neemt Frankrijk en Engeland vervolgens mee in een vergelijkende analyse en maakt zo haar aanspraak waar dat de ontleding van staatsvorming in de Republiek ons veel kan leren over andere casussen. Ook in beide ‘canonical states’ was sprake van een specifiek ‘driedelig institutioneel verband’ tussen kapitalisten, elitefamilies en de patrimoniale staat. Dit had in beide landen een belangrijke invloed op de door de staat ondersteunde commerciële en koloniale projecten. En dat had dan weer invloed op de verdere ontwikkeling van het staatsapparaat.

In Frankrijk was de vorst afhankelijk van het verkopen van ambten en privileges aan elite-families. Door die verkoop van delen van het staatsapparaat aan de elites verzekerde hij zich van hun steun en kreeg hij ook een substantieel deel van zijn inkomen. De staatsadministratie was op haar beurt één van de belangrijkste bronnen van inkomsten voor elites. Eenmaal er binnengedrongen, trokken ze zich grotendeels uit economische activiteiten terug. Economische elites hadden in Frankrijk nauwelijks een vinger in de pap als de staat commerciële en koloniale projecten ondernam. Zij werden veelal verplicht tot deelname, terwijl de ambtelijke elites met de winsten gingen lopen. Die winsten werden bovendien beschermd door een strikt gerespecteerd staatsmonopolie dat elk particulier initiatief onmogelijk maakte. Pogingen om deze impasse te doorbreken waren tot mislukken gedoemd, omdat de ambtelijke elites – net zoals in de Republiek – hun familiebezit- en voorrechten beschermden.

In Engeland echter ontbrak een enkele, coherente elite die de staat kon domineren. Zo handhaafde de koning het monopolie van de East India Company gebrekkig, omdat er buiten de compagnie een omvangrijke groep kooplieden bestond die een autonoom beroep op hem kon doen. Dit maakte de weg vrij voor innovatief privé-initiatief dat de commerciële positie van Engeland ten goede kwam. Ook in tegenstelling tot Frankrijk was het staatsapparaat er te klein om een machtige ambtelijke elite te herbergen. Al met al had de Engelse koning veel meer de handen vrij om de patrimoniale staat te hervormen, en daarbij maakte hij handig gebruik van het kapitaal dat de EIC aanleverde om een openbare schuld uit te bouwen die het staatsapparaat en de hegemoniale positie van Engeland gevoelig versterkte.

Terwijl de kwalitatieve betekenis van de koloniale staatsondernemingen voor de staatsorganisatie wel duidelijk is, beargumenteert Adams onvoldoende wat het kwantitatieve belang ervan was. Dat deze initiatieven voor heel wat prestige zorgden is duidelijk, maar brachten deze projecten ook veel geld in het laatje? Adams lijkt hier vanuit te gaan, maar zou daarbij duidelijker positie moeten innemen in het debat over de rol van de exploitatie van de niet-westerse wereld voor economische groei in Europa. Dit geldt ook voor de geschiedenis van de Republiek: het is genoegzaam bekend dat vooral de handel in bulkgoederen op het Balticum rijkdom naar de Republiek bracht, en niet de activiteiten van de *voc*. Niettemin bekleedt de *voc* een centrale positie in haar betoeg over de Nederlandse Gouden Eeuw.

Dat neemt echter niet weg dat Adams' analyse van de vroegmoderne staat een grote meerwaarde voor ons begrip van staatsvorming biedt. Zij ruimt op verfrissende wijze plaats in voor de rol van individuen in het grote verhaal van staatsvorming. Haar concept 'familiale staat' is verhelderend en kan zelfs nog worden uitgebreid. Zo zou kunnen worden onderzocht in welke mate de politieke familiale staat ingebed was in wat we de 'familiale maatschappijen' kunnen noemen. Ook in het ambachtswezen sloten families bijvoorbeeld de toegang tot meesterposities en bestuursfuncties af. Wellicht verklaart dit bredere maatschappelijke fenomeen gedeeltelijk de legitimiteit van de familiale staatsorganisatie? De legitimerende rol van de patriarchale dimensie van patrimoniale macht zou verder kunnen worden onderzocht. Dat monarchen de rol van 'vader' aannamen en zo gezag uitoefenden over hun onderdanen is bekend. Of deze metafoer ter legitimatie van machtsaanspraken ook in de Republiek gold, zou nader moeten worden onderzocht. Kortom, Julia Adams heeft een goed geschreven en analytisch hoogstaand werk geleverd dat navolging verdient.

Erwin Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd*. Maaslandse Monografieën 69 (Hilversum: Verloren, 2006) 360 p. ISBN 10 9065509291. Tevens verschenen als proefschrift aan de Vrije Universiteit Brussel 2005.

De belangstelling die internationaal, en dan met name in de Angelsaksische wereld, al enkele decennia bestaat voor de ontwikkelingen in de kleinhandel en de daaraan gerelateerde consumptiepatronen heeft sinds een paar jaar ook navolging gekregen in Vlaanderen en Nederland. Een van de resultaten van de groeiende belangstelling voor de detailhandel en het consumptiegedrag is dit boek, een bewerking van het proefschrift van Erwin Steegen, dat in 2005 verdedigd is aan de Vrije Universiteit Brussel. Het onderwerp van het boek is 'de kleinhandelaar en zijn activiteiten in een vroegmoderne stedelijke omgeving'. Als stedelijke omgeving is de stad Maastricht gekozen, een zeer interessante casus, want zoals Steegen zelf ook aangeeft in de inleiding werd de garnizoensstad gekenmerkt door een bijzondere situering aan de Maas, op het grensvlak van Duitse, Zuid-Nederlandse en Noord-Nederlandse gebieden. In de regio functioneerde Maastricht als een van de belangrijkste verzorgingscentra. Een andere reden voor de keuze van Maastricht was het beschikbare bronnenmateriaal dat, vooral wanneer men het vergelijkt met andere steden in de Noordelijke Nederlanden, van ongekeerde kwaliteit én kwantiteit is. Het archief van het Maastrichtse kramersambacht – waarop een groot deel van het boek gebaseerd is – is uniek te noemen, onder meer door de beschikbaarheid van lijsten van gildenleden voor meer dan drie eeuwen.

Het boek bestaat uit vier delen die elk weer onderverdeeld zijn in aparte hoofdstukken en paragrafen. In het eerste deel beschrijft de auteur de positie van Maastricht in het stedelijk- en het transportnetwerk. In het tweede deel wordt de focus verlegd naar het daadwerkelijke onderwerp van het boek. Steegen schetst hoe zowel de stedelijke economie als de kleinhandel zich van de late middeleeuwen tot aan het begin van de negentiende eeuw ontwikkelden. In deel drie en vier belandt de lezer dan daadwerkelijk bij de winkeliers. Er wordt eerst ingegaan op de samenstelling van het kramersambacht als geheel en haar bestuurlijke toplaag. In het laatste deel van zijn boek sluit de auteur aan bij Angelsaksisch (van onder andere Stobart en Shammass) en meer recent Vlaams onderzoek (van onder andere Blondé, Van Damme en Van Aert) naar de veranderingen die zich voordeden in het winkelwezen in de achttiende eeuw. Hij behandelt de relatie tussen de welstand van de kleinhandelaars, hun specialisatie en de geografische spreiding in de stad. Hij gaat in dit hoofdstuk ook meer specifiek in op de verkoop van genotsmiddelen als thee, koffie en tabak, een populaire aanpak onder historici die zich bezighouden met consumptie en detailhandel.

Met de indeling van het boek is als het ware een *top-down* structuur gecreëerd, die de lezer van de rol van Maastricht als regionaal centrum, via de organisatie en omvang van de kleinhandel, naar de winkeliers en hun verkoopmethoden leidt. Hoewel deze aanpak nieuw is, en Steegen de kleinhandel probeert te benaderen vanuit een ruimer blikveld dan tot nu toe gewoonlijk was, zit hier ook één van de problemen van het boek. Er is in mijn ogen te weinig gedaan om de verschillende delen met elkaar te verbinden. Het eerste deel over stedelijke netwerken en transportmiddelen staat vrijwel geheel los van de overige drie delen en daarmee geeft het de lezer een idee van een gebrek aan focus. Pas aan het eind van het laatste deel van het boek komen de transportnetwerken en de kleinhandelaars bij elkaar wanneer de auteur de afzet

van koffie en thee op het platteland bespreekt. Het gevoel van een gebrek aan richting wordt nog versterkt door de vele uitweidingen over de gebruikte bronnen waarbij de auteur soms ver afdwaalt van het door hem te behandelen onderwerp. Hierdoor blijft de lezer regelmatig achter met de indruk, dat hem meer voorgeschoteld wordt dan noodzakelijk.

Aan de andere kant laat de auteur ook hier en daar wat liggen. Zo had Steegen Maastricht beter kunnen positioneren door de situatie in de stad aan de Maas te vergelijken met die in andere steden. Weliswaar wordt er regelmatig verwezen naar verschillende Zuid-Nederlandse steden, maar een vergelijking met de detailhandel in de Noord-Nederlandse garnizoenssteden Den Bosch en Zwolle, waarover toch veel gepubliceerd is, ontbreekt. Het is ook opmerkelijk dat de auteur vrijwel geen aandacht besteedt aan het effect van de institutionele structuur op de ontwikkeling van de kleinhandel. Terwijl Steegen vertrekt vanuit het kramersgilde, wordt het effect van de gildenregulering op de kleinhandel nauwelijks geproblematiseerd. Dit is opvallend omdat we uit het onderzoek naar ambachtsgilden weten dat gildenregelgeving cruciaal kon zijn in de ontwikkeling van een economische sector.

Dit alles neemt niet weg dat Steegen met dit boek een interessante bijdrage heeft geleverd aan de geschiedschrijving van het winkelwezen in de Lage Landen. Zijn lange termijn analyses van de omvang en het functioneren van het kramersambacht zijn zeer waardevol, evenals het inzichtelijk maken van kostenafwegingen die gemaakt werden door winkeliers en klanten in het vervoer van producten van en naar de stad. Bovendien laat de auteur zien dat een beeld dat eerder oprees uit studies van Nederlandse en Vlaamse collega's ook voor de stad Maastricht lijkt te op te gaan: grootschalige veranderingen in consumptiepatronen deden al in de periode 1680-1750 hun intrede – een eeuw eerder dan in het welbekende voorbeeld Engeland.

Danielle van den Heuvel
Universiteit van Cambridge

Elizabeth C. Tingle, *Authority and society in Nantes during the French wars of religion, 1559-1598* (Manchester en New York: Manchester University Press, 2006) 230 p. ISBN 10 071906726x

In Nantes werd op 13 april 1598 een koninklijk edict uitgevaardigd dat formeel een einde maakte aan de religieuze burgeroorlogen die Frankrijk tussen 1562 en 1598 troffen. Nantes was het laatste bolwerk van de Katholieke Liga dat zich aan koning Hendrik IV overgaf. Dat Nantes zich pas als laatste neerlegde bij de vrede, is opmerkelijk. De stad was immers lang een toonbeeld van trouw aan het gezag van de koning, niettegenstaande een oprechte aversie van de grotendeels katholieke bevolking tegen diens falen om zijn gezag ten aanzien van een minderheid van protestanten te verdedigen.

Dit boek gaat over de oorlogservaringen van Nantes en levert een bijdrage aan onze kennis over deze periode van stroomversnelling in de ontwikkeling van de Franse vroegmoderne stad en staat. Het boek behandelt de thematiek 'urban stability', namelijk de manier waarop een door spanningen doordrongen stedelijke samenleving er toch in slaagde gezag en evenwicht te behouden. Dat Nantes daar inderdaad in slaagde wordt gesuggereerd door het beperkte bloedvergieten ten tijde van burgeroorlogen. Een

tweede rode draad betreft de relatie tussen stad en koning, een bekend thema uit de historiografie van de Franse burgeroorlogen. Tingle behandelt deze thematiek in samenhang met de ontwikkeling van lokale autoriteit door een stedelijke politieke elite.

Bij het begin van de burgeroorlogen was het gezag over de inwoners van Nantes verdeeld over vele verschillende instanties op lokaal en regionaal niveau. Naast gewestelijke autoriteiten, waren er in Nantes vooraanstaande koninklijke en kerkelijke gezagdragers; een Conseil des Bourgeois, die gedeeltelijk uit koninklijke en kerkelijke vertegenwoordigers en burgers bestond en een Assemblée Générale, een orgaan dat alle inwoners van de stad vertegenwoordigde. De parochie, ten slotte, vormde de basis van de stedelijke administratie. Een echt stadsbestuur ontbrak vooralsnog.

Deze versnippering van macht garandeerde een brede participatie van burgers aan het beleid, maar was problematisch toen de stedelijke samenleving werd bedreigd door een protestantse minderheid vanaf de jaren 1550. Het betrof in vergelijking met andere steden slechts een beperkte groep, hoogstens acht procent van de totale bevolking. Niettemin had die een onmiddellijke invloed op het gemeenschapsleven en bleken de versnipperde stedelijke gezagsstructuren niet in staat om de orde te bewaren. Het kwam geregeld tot conflict en wanorde, hoewel – zoals gezegd – nooit op heel bloedige wijze. Dat de koning daarenboven een ambivalente houding van tolerantie aannam, verzwakte de autoriteit van de lokale machtsgroepen nog meer. Hoewel de eerste burgeroorlog Nantes nooit echt bereikte, was voor veel vooraanstaande burgers duidelijk dat de autoriteit van de Conseil des Bourgeois drastisch moest worden uitgebreid om in de toekomst het hoofd te kunnen bieden aan religieuze spanningen en aan de fiscale en militaire dwang van militaire leiders in oorlogstijd.

De uitbreiding van een lokaal burgerlijk gezagsorgaan gebeurde in samenwerking met de koning. In 1565 bevestigde koning Karel IX een stadsbestuur dat zou bestaan uit een lokaal verkozen burgemeester en tien schepenen en dat verregaande lokale bevoegdheden kreeg. Dit nieuwe 'Bureau de Ville' loste tegen 1570 het protestantse probleem op door een combinatie van juridische en fysieke repressie. Kortom, door de oorlog versterkten lokale gezagsstructuren zich die vervolgens de stedelijke stabiliteit beter garandeerden. Volgens Tingle was hier geen tegenstelling met een versterking dan wel verzwakking van het centraal gezag: dat het stadsbestuur de orde kon bewaren, kwam ook het gezag van de koning ten goede.

Een tegenstelling tussen koning en stad ontstond wel in de loop van de jaren 1570, toen het versterkte stadsbestuur zich verzette tegen toenemende koninklijke belastingheffing en de verkoop van ambten. Het koninklijke beleid van tolerantie bleef eveneens een bron van onenigheid. Het is echter pas in 1589 dat Nantes zich bij de Katholieke Liga voegde in haar verzet tegen de koning, geïnstigeerd door een plaatselijke militaire coup door de hertog van Mercoeur en gesteund door een belangrijk deel van de burgerbevolking. Dat Nantes zo lang opstandig bleef, heeft vooral te maken met de figuur van Mercoeur, die als laatste 'Ligue magnaat' tegen Hendrik IV bleef ageren en met de traditioneel nauwe banden met Spanje, dat Nantes en Bretagne als handige uitvalsbasis gebruikte in haar oorlog tegen Hendrik IV.

Tingle biedt een heel genuanceerd beeld van de relaties tussen het centrale en het lokale gezag, en wijst er ook op hoe belangrijk lokale machtsverhoudingen waren voor de ontplooiing van koninklijk gezag. Jammer is dat zij de analyse niet verder doordrijft en de soms aparte oorlogservaringen van Nantes niet gebruikt om de algemene historiografie over de Franse burgeroorlogen in de steden te toetsen en bij te stellen. Verklaringen voor die oorlogservaringen zoekt zij veelal in lokale factoren. Ze laat zich

zeker inspireren door andermans werk over andere steden, maar onderneemt zelden pogingen om de representativiteit van Nantes als casus te onderzoeken. Het is al bij al een wat beschrijvend boek, dat niettemin aantoonst dat een lokale studie interessante perspectieven op grote 'nationale' gebeurtenissen kan bieden.

Griet Vermeesch
Universiteit Leiden

Aries van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2006)
 392 p. ISBN 10 9065509232

Verschillende historici, zoals Martin Dinges en Craig Muldrew, wezen er in de afgelopen decennia al op hoe de vroegmoderne samenleving doordrongen was van conflicten. Zij stelden vast hoe vaak mensen uit alle lagen van de bevolking gebruik maakten van verschillende gerechtelijke instanties om conflicten te beslechten en om sociale controle uit te oefenen op buurt- en stadsgenoten. Gerechtelijke apparaten waren dan ook niet zomaar een instrument in handen van een bestuurlijke elite, maar werden mede vorm gegeven door bevolkingsgroepen zonder formele politieke macht. Door het concept 'instrumenteel forumgebruik' centraal te stellen in zijn onderzoek, volgt Aries van Meeteren dit onderzoeksspoor. Hij benadrukt het strategische gebruik dat mensen van instellingen maakten om hun eigen doelstellingen te verwezenlijken. Zo kwam het heel vaak voor dat mensen een proces aanspanden, terwijl zij hun aanklacht nog vóór het vellen van een vonnis introkken. Het doel van procederen was dan ook in eerste instantie druk uitoefenen op de tegenpartij om zich toegeeflijk op te stellen en niet om te straffen of wraak uit te oefenen. Conflicten bestonden immers veelal tussen buurtgenoten, die elkaar nog vaak tegen het lijf zouden lopen.

Dit boek, de uitgave van een proefschrift dat Van Meeteren in 2006 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam verdedigde, verbreedt de thematiek veel verder door ook buitengerechtelijke instellingen te behandelen. Achtereenvolgens komen aan bod: buurtcorporaties, gilden en neringen, de schutterij, kerkelijke instanties, het notariaat, de commissie voor burenkwesties, het college van vredemakers en de civiele vierschaar. Om het archiefonderzoek behapbaar te houden en om onderlinge vergelijkingen mogelijk te maken, concentreert hij zich daarbij hoofdzakelijk op de jaren 1664-1668. Van de respectievelijke fora voerde hij het indrukwekkende aantal van 7.248 conflicten in databases in, die vervolgens konden worden gekoppeld. Het resultaat is een degelijk en boeiend overzicht van de uiteenlopende conflicten die Leidenars met elkaar hadden en hoe ze daarmee omgingen.

Het allerbelangrijkste forum voor geschilbeslechting was het College van vredemakers dat in de jaren 1664-1668 niet minder dan 23.600 zaken behandelde. Van Meeteren opteerde er noodzakelijkerwijs voor om slechts één jaar te gebruiken voor onderzoek, dat leverde voor het jaar 1664 nog steeds 4.196 zaken op, ofwel 58 procent van de totale 7.248 bestudeerde conflicten. Het overgrote deel van de geschillen dat voor de vredemakers werd uitgevochten, betrof schulden die niet waren betaald. Hetzelfde geldt voor het tweede belangrijkste forum, de civiele vierschaar, dat in totaal 22 procent van alle conflicten behandelde. Deze cijfers wijzen er nogmaals op hoe sterk kredietrelaties de vroegmoderne samenleving kenmerkten.

Conflictbeslechting voor een ander forum, het notariaat, wordt voor het eerst op systematische wijze bestudeerd. Mensen konden notarissen benaderen om in een zogenoemde attestatie getuigenverklaringen over een welbepaald geschil op te nemen. Als het geschil zou escaleren, kon de attestatie vervolgens worden meegenomen in een proces. Dat dit als dreigement kon tellen, wordt gesuggereerd door het geringe aantal attestaties – slechts vier procent – dat uiteindelijk als bewijslast werd aangevoerd voor de civiele vierschaar. Bij de notarissen stelt de auteur een breder scala aan soorten conflicten vast. Contracten en afspraken, waaronder niet betaalde schulden en geschillen over aankopen en leveringen, waren een vaak voorkomende bron van onenigheid, maar ook beledigingen kwamen vaak voor.

De analyse van de geschilbeslechtende activiteiten van de vredemakers, de commissie voor burenkwesties, de civiele vierschaar en de notarissen is helder en vernieuwend. Van Meeteren stelt onder andere vast dat mensen veelal slechts van één forum gebruik maakten om hun conflicten tot een einde te brengen: slechts in het geval van de vredemakers en de civiele vierschaar ontmoette hij veelvuldig zaken bij beide fora. Ook doet hij uitspraken over de sociale achtergrond van de aanklagers: vooral midden-groepen van ambachtslieden, handelaren en winkeliers waren actieve aanklagers.

Wat minder overtuigend is de analyse van de geschilbeslechtende tussenkomsten van buurtheren, gilden en neringen, de schutterij en van kerkelijke instanties. In de archieven van deze respectievelijke fora kon de auteur al met al weinig sporen van geschilbeslechting terugvinden. Wellicht duidt dit veeleer op onderregistratie en een dominantie van meer informele vormen van bemiddeling, dan dat we mogen concluderen dat deze fora onbelangrijk waren voor geschilbeslechting. In de hoofdstukken over gilden neemt Van Meeteren de overtreding van gildenregels mee als 'soort conflict', terwijl het hoofdstuk over de geschilbeslechting door kerkelijke instellingen de titel 'kerkelijke tucht' draagt. Het lijkt erop dat de auteur bij gebrek aan informatie over het eigenlijke 'instrumenteel forumgebruik' eerder onderzoek heeft gewijd aan sociale en economische controle van bovenaf. Deze hoofdstukken zijn veeleer vanuit de instellingen geschreven, en niet – zoals voorgenomen – vanuit de gebruikers ervan.

Niettegenstaande deze bedenkingen, verdient dit boek alle lof. De auteur heeft een indrukwekkende hoeveelheid archiefwerk verzet, heeft dit op grondige en heldere wijze weten te analyseren en te presenteren en heeft daarmee een belangrijke en heel leesbare bijdrage geleverd aan onze kennis van de zeventiende-eeuwse stedelijke maatschappij.

Griet Vermeesch
Universiteit Leiden

Sander Wennekens, *Entrepreneurship at Country level. Economic and Non-Economic Determinants* (Rotterdam: Erasmus Universiteit, 2006) 235 p. ISBN 10 9058921158

De karikaturen schilderen de ondernemer aan de ene kant als de schepper, de bouwer en breker. Aan de andere kant is de ondernemer de kapitalist, de uitbouter. Hoewel de karikaturen anders doen vermoeden, is de ondernemer een complex fenomeen. Wat blijft er over van de ondernemer als deze wordt ontdaan van vaak ideologisch gekleurde karikaturen? Het antwoord luidt: een sterk vergruisd beeld. Onderzoek naar

ondernemers door onderzoekers van diverse pluimage beperkt zich veelal tot één of enkele aspecten, waardoor, om W. Gartner te parafaseren, het een 'olifant' dreigt te worden. Dit verwijst naar een parabel waarbij iemand een olifant meeneemt naar een plaats waar iedereen blind is. De blinden raken de olifant op verschillende plaatsen aan en beschrijven wat ze voelen. Bij elkaar levert dat een gedeeltelijke beschrijving op, maar nooit een complete beschrijving. Hetzelfde lijkt zich voor te doen bij onderzoek naar ondernemers: door onderzoek naar deelaspecten blijft het totaalbeeld buiten zicht.

De grote verdienste van Sander Wennekers' dissertatie is dat hij een totaalbeeld heeft gecreëerd van de Nederlandse ondernemers-'olifant' en deze in internationaal comparatief verband probeert te plaatsen. De hoofdvragen die aan zijn onderzoek ten grondslag liggen, zijn: welke determinanten bepalen de dynamiek in de ondernemerspopulatie? En hoe kunnen verschillen in ondernemerspopulatie tussen landen worden verklaard? Alvorens deze vragen te beantwoorden stelt hij terecht de definitiekwestie aan de orde. De begrippen ondernemer en ondernemerschap zijn namelijk niet eenduidig gedefinieerd en menig onderzoek naar ondernemers ontbeert een duidelijke definitie.

Wennekers kiest bewust voor ondernemer(schap) als beroep. Het gaat hem om zelfstandige ondernemers (*self employed*) die werken voor eigen rekening en risico, ongeacht de rechtsvorm waarbinnen dit gebeurt. Een groot deel van zijn studie is gewijd aan een kwantitatieve analyse van de dynamiek in de ondernemerspopulatie zowel in Nederland als in andere westerse landen. Dat levert onder meer de volgende conclusie op. Hoewel economische modellen een aanhoudende daling van het ondernemersaandeel in de totale beroepsbevolking voorspellen, blijkt de realiteit van de laatste decennia anders uit te wijzen. In veel landen met een hoog ontwikkelingspeil heeft zich weer een opleving van het ondernemerschap voorgedaan. Met andere woorden: het aandeel ondernemers in de totale beroepsbevolking is weer toegenomen. Kennelijk zijn er naast economische andere factoren, zoals technologische, institutionele en culturele factoren, die de ondernemersdynamiek bepalen. Om deze op te sporen onderzoekt Wennekers empirisch de relatie tussen economisch ontwikkelingsniveau en het ondernemerschap, de rol van maatschappelijke onvrede als bron van zelfstandig ondernemerschap en de invloed van culturele attitudes ten opzichte van onzekerheid op ondernemerschap. Vanwege de beschikbare data beperken deze analyses zich vooral tot de laatste drie decennia.

Naast het empirisch vaststellen van causale verbanden beoogt Wennekers het maken van 'een eerste proeve van een multidisciplinair theoretisch raamwerk voor de verklaring van de mate van ondernemerschap op het niveau van landen'. Het bestaat uit ketens van verbanden tussen verschillende determinanten en het niveau van ondernemerschap. Hij maakt daarbij een onderscheid naar drie analyseniveaus: het individuele niveau, het bedrijfsniveau en het geaggregeerd niveau. Daarnaast onderscheidt hij twee dimensies van ondernemerschap: een statische en een dynamische dimensie. Bij de statische dimensie gaat het om een analyse op basis van aantallen zelfstandige ondernemers, bij de dynamische dimensie wordt gekeken naar *nascent entrepreneurship* en het bruto aantal bedrijfsoprichtingen.

Bij het onderzoek van Wennekers kunnen diverse kanttekeningen worden geplaatst. Zo beperkt hij zich tot de *self-employed* en laat daarmee een kleine maar niet onbelangrijke groep ondernemers, de manager-directeuren, buiten beschouwing. Dit terwijl hij in zijn caleidoscopische schets van de historische ontwikkeling van het

ondernemerschap wel aandacht besteed aan de *Managerial Revolution*. Het aantal factoren dat volgens Wennekers een verklaring kan geven voor de ontwikkeling van het ondernemersaandeel in de totale beroepsbevolking per land en de verschillen tussen landen is groot en ongelijksoortig. De wijze waarop en de mate waarin deze factoren met elkaar interfereren, blijft problematisch. Bovendien besteedt hij geen aandacht aan de samenstelling van de door hem onderzochte groep zelfstandige ondernemers. Uit recent onderzoek blijkt dat veranderingen in de samenstelling (mannen en vrouwen, kleine en grote ondernemers, autochtone en migrantenondernemers, fulltime en parttime ondernemers) eveneens van invloed zijn op de dynamiek. Opvallend is het ten slotte dat Wennekers op geen enkele plaats refereert aan de debatten van politicologen over verschillende vormen van kapitalisme (markt-economieën) en de relatie tussen economische actoren enerzijds en institutionele context anderzijds, met andere woorden de discussies over *business systems* en *varieties of capitalism*.

Ondanks deze kanttekeningen is het de grote verdienste van Wennekers dat hij zich in zijn onderzoek niet beperkt tot theoretische exercities maar ook nadrukkelijk op zoek gaat naar een empirische onderbouwing. Hierin onderscheidt zijn studie zich – in positief opzicht – van veel andere literatuur over het (historische) fenomeen ondernemers.

Jacques van Gerwen

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Ileen Montijn, *Tussen stro en veren. Het bed in het Nederlandse interieur* (Wormer: Inmerc, 2006) 160 p. ISBN 10 9066117745

‘Jezus gaat nooit naar bed’, schreef de Britse historicus Lawrence Wright in zijn *Warm and snug: The history of the bed* (1962). Hij wilde ermee zeggen dat het bed opvallend afwezig is in wat er in de loop der jaren over mensen is geschreven. Dat geldt met name voor de wetenschap. Historici, sociologen en antropologen zwijgen grotendeels over het bestaan van bedden. Die – relatieve – afwezigheid van het bed is zowel verbazingwekkend als begrijpelijk.

Verbazingwekkend, omdat, zoals we weten, ongeveer een derde van ons leven zich in bed afspeelt. En het zijn niet de onbelangrijkste momenten. Je zou kunnen zeggen dat de meest dramatische en verstrekkende activiteiten van mensen in bed gebeuren: geboorte, seks, ziekte en dood; de scharnierpunten van het leven. Slapen – ogenschijnlijk minder dramatisch – ontbreekt in dit lijstje maar is natuurlijk de belangrijkste bedactiviteit. Daarnaast zijn er nog vele andere dingen die mensen in bed doen: lezen, schrijven, componeren (Rossini!), tv-kijken, ontbijten, huilen, en *niet*-kunnen-slapen. Bovendien, zonder slaapplek kan (bijna) niemand. Als we iemand dakloos noemen, bedoelen we eigenlijk dat hij of zij bed-loos is.

Tegelijkertijd is het begrijpelijk dat het bed zo weinig ter sprake komt in wetenschappelijke geschriften; het bevindt zich immers – althans meestal – buiten het gezichtsveld van de onderzoeker. Naast het toilet is het bed zo ongeveer de meest intieme plek waar mensen zich kunnen terugtrekken als ze alleen willen zijn. Het bevindt zich voor de buitenstaander op verboden terrein. Een andere reden dat het bed in de wetenschap genegeerd wordt is dat – ten onrechte, overigens – de vele uren die er slapend

in worden doorgebracht als irrelevant en oninteressant worden beschouwd. Tijdens de slaap is een mens immers ‘van de wereld’, dus wat zouden we dan over hem of haar moeten zeggen?

Voor Ileen Montijn zijn deze verklaringen voor de afwezigheid van het bed juist een reden geweest het bed voor het voetlicht te brengen. *Tussen stro en veren* beschrijft op zeer toegankelijke wijze plaats, betekenis en vorm van het bed in de Nederlandse geschiedenis. Die beperking tot Nederland is verstandig, want er zijn grote verschillen in vormgeving, status en gebruik van bedden tussen culturen.

Het bed, schrijft zij, is een ‘brandpunt van wonen’. Een huis zonder bed kàn niet. Maar omdat het bed zo’n centrale plaats inneemt in ons leven, is het ook een overvloedige bron van metaforen en metonymia. Het bed is een ‘afdruk van de mens’ (de titel van het eerste hoofdstuk). In iemands bed slapen, of zelfs er op gaan zitten of naar kijken kan al een inbreuk zijn op iemands privacy: een ongewenste (of gewenste) intimiteit.

Die symbolische geladenheid is misschien wel de reden dat schrijvers, schilders en filmmakers, in tegenstelling tot wetenschappers, juist een grote voorkeur voor het bed hebben. Bedscènes vullen een groot deel van boeken, doeken en films. Dat was een geluk voor Montijn die haar geschiedenis van het bed dankbaar illustreert met afbeeldingen uit de kunst en citaten uit de literatuur.

De geschiedenis van het Nederlandse bed kenmerkt zich volgens Montijn door voortdurende veranderingen, afhankelijk van mode, welstand, woonruimte en gezondheidsvoorschriften. Het bed dat ooit een publiek pronkstuk was – althans bij adel en gegoede burgerij – werd strikt privé, maar lijkt zich nu weer richting openbaarheid te begeven dankzij meubelboulevards en groeiende welvaart.

Tussen stro en veren bespreekt hemelbedden, bedsteden, ‘gewone’ bedden, lits-jumeaux, opklapbedden en ziekenhuisbedden. Daarnaast komen er talloze gerelateerde objecten en ideeën aan bod zoals de matras, het beddengoed, de po onder het bed, de opkomst en neergang van de alkoof, het sterfbed, de liefde, hygiëne, opvoeding en industrie. Een duidelijk betoog is er niet, tenzij dat het laten zien van de veranderlijkheid van onze bedcultuur is.

Een voorbeeld van die veranderlijkheid zijn de wisselende opvattingen over wat nu een gezonde slaaphouding is. Oude afbeeldingen tonen slapers in een halve zithouding. De afmetingen en eigenschappen van het bed passen zich aan die voorkeurshouding aan. Ideeën over gezondheid en goede spijsvertering leiden vervolgens tot andere houdingen en dus ook andere bedden. De hardheid en zachtheid van de matras bewegen mee met de adviezen van de dokters Spock uit het verleden. Zo is de kwaliteit van het kussen tegenwoordig een belangrijk punt in de discussies over het snurken, een van de meest onderschatte oorzaken van ellende in onze slaapkamers.

Fascinerend is de paradox dat uitgerekend dit meubelstuk, dat toch nauwelijks voor buitenstaanders te zien is, tot een symbool van sociaal prestige en goede smaak is uitgegroeid. In veel opzichten staat het bed in het spanningsveld tussen publiek en privé, maar dit soort theoretische discussies worden in dit boek niet gevoerd. De auteur is het vooral te doen om het zichtbaar maken van het Nederlandse bed door de eeuwen heen; daarin schuilt de originaliteit van deze publicatie. Die ‘originaliteit’ moet het overigens delen met een lijvig themanummer over het bed van het tijdschrift *Medische Antropologie* dat kort vóór Montijns boek verscheen.

Tussen stro en veren is niet chronologisch geordend maar volgt – tamelijk losjes, enigszins opsommerig en allerminst uitputtend – enkele thema’s van onze bedcul-

tuur. Voor een breed publiek geschreven, is het een zeer leesbaar en door zijn vele illustraties, onderhoudend boek geworden.

Sjaak van der Geest

Universiteit van Amsterdam

Joost Rosendaal, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2005) 256 p. ISBN 10 9077503366; en Joost Rosendaal (ed.), *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk 1798. De eerste grondwet van Nederland* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2005) 160 p. ISBN 10 9077503188

De Nijmeegse historicus Joost Rosendaal mengt zich inmiddels al weer zo'n twintig jaar in het debat over de Nederlandse revolutie. Als aankomend historicus was hij mederedacteur van een bundel over de patriotse revolutie in het herdenkingsjaar 1987. Met de Bataafse Revolutie heeft hij zich onder meer bezig gehouden met een door hem geredigeerd boek over de Bataafse omwenteling in Noord-Brabant. Over de tussenliggende periode, die van de Oranjerestauroatie en de ballingschap, heeft hij een vuistdikke dissertatie geschreven, waarin hij de ontwikkelingsgeschiedenis van de ballingen in met name Frankrijk tekent. Daarmee is het oude thema van de 'leerschool der revolutie' weer voor het voetlicht gebracht.

Nu heeft hij in een handzaam boekje de drie fasen van de revolutie (Patriottenbeweging, Restauratie-ballingschap en Bataafse Revolutie) bij elkaar beschreven. Hij begint met drie hoofdstukken waarin deze drie fasen chronologisch behandeld worden. Daarna volgen drie thematische hoofdstukken waarin aspecten uit de hele periode aan de orde komen. In het eerste daarvan, 'polarisatie en politisering' behandelt Rosendaal de scheuring die de revolutie in de samenleving teweeg bracht en de wijze waarop patriotten en orangisten elkaar demoniseerden. In hoofdstuk 5, 'Vernietiging en zuivering' laat hij zien hoe de groepen elkaar met plundering, geweldpleging en vooral veel symboliek, zoals het weghakken van familiewapens, te lijf gingen. In het zesde hoofdstuk, 'Vestiging en viering', komen revolutionaire feesten, zoals het planten van vrijheidsbomen, maar ook contrarevolutionaire rituelen zoals het verbranden van patriotse tijdschriften en het vieren van stadhouderlijke verjaardagen aan de orde. Hoofdstuk 7 gaat over de vraag wat de laat achttiende-eeuwse revolutie Nederland heeft gebracht: democratie, de eenheidsstaat en de scheiding van het publieke en private domein met godsdienstvrijheid en de scheiding van kerk en staat als belangrijkste kenmerken. In een verrassende epiloog trekt hij deze elementen door naar het heden. Hij staat daarbij uitvoerig stil bij het boek van Pim Fortuyn, *Aan het Volk van Nederland*, een expliciete verwijzing naar de patriotse klassieker van Joan Derk van der Capellen tot den Pol uit 1781.

Rosendaal heeft veel aandacht voor het religieuze aspect. Dat de Nederlandse Verlichting en ook de Patriottenbeweging in tegenstelling tot de Franse geestverwanten een christelijke basis hadden, was al wel bekend, maar daarbij gaat het om een modern, verlicht christendom, dat sterk contrasteert met de gereformeerde traditie. Rosendaal laat echter zien dat de patriotten daar in verschillende opzichten heel dichtbij stonden. Hun anti-orangistische retoriek staat bol van hel en verdoemenis en het beeld van een wrekende God duikt steeds weer op. De Allerhoogste wordt er door beide partijen bij

gehaald om de vernietiging van de anderen af te smeken. Ook de opvatting van het 'Neerlants Israel', de opvatting dat de Nederlanders een uitverkoren volk vormden, is een element uit de patriotse ideologie die zo uit het orthodox-gereformeerde gedachtegoed komt. Rosendaal laat verder zien dat verscheidene patriotten in antipapistische gevoelens niet veel onderdeden voor streng-gereformeerde orangisten.

Hoewel ook de orangisten aan het woord komen, is er vooral aandacht voor de uitingen van de patriotten en dan met name van de radicalen onder hen. Die zijn als revolutionairen ook zeker het meest interessant, maar de kloof in de samenleving zou toch scherper zijn getekend met wat meer profiel van de tegenstanders (en ook van de tussengroep en de gematigde revolutionairen). Het zware accent op de ideologie en de geestelijke achtergrond leidt er toe dat de staatsrechtelijke hervormingen (en dan met name de praktijk daarvan) wat minder naar voren komen en dat terwijl zowel de Patriottenbeweging als de Bataafse Revolutie daar primair op gericht waren.

Rosendaal lardeert zijn betoog met kostelijke citaten, die door de consequent volgehouden regel om niet met noten te werken helaas niet of moeilijk herleidbaar zijn. De illustratiekeuze is origineel en veelzijdig. Sterk is dit boek in het presenteren van onbekende en minder bekende feiten. Zo meldt de auteur dat de Pruisische koning Frederik Willem 11 zich voor de interventie van september 1787 goed liet betalen, waarvoor een extra belasting, de 25e penning nodig was. De opbrengst werd besteed aan de bouw van *Tor des Friedens* in Berlijn, beter bekend als de *Brandenburger Tor*. De koning droeg de poort op aan zijn glorieuze veldtocht in de Nederlanden en de vele veldtochten van zijn oom Frederik de Grote. Uiteraard ontbreekt een foto van de poort in zijn huidige gedaante niet. De afbeeldingen maken met de goedgekozen citaten en de meeslepende schrijfstijl dit werk tot een uiterst leesbaar boek.

Wat echter vragen oproept, is de afbakening in de tijd. Rosendaal laat de revolutie lopen van 1783 tot 1799. Dat wijkt af van de gangbare tijdvakken 1780-1801 of 1780-1813. Hij geeft daar geen duidelijke argumenten voor. Door het kiezen van 1783 als beginjaar valt strikt genomen de klaroenstoot voor de revolutie, de publicatie van *Aan het Volk van Nederland* uit 1781, buiten het bestek. Gezien het belang van dit pamflet, dat Rosendaal ook wel degelijk behandelt en zelfs doortrekt naar Pim Fortuyn, zou 1780 of desnoods 1781 op de kaft van het boek beter zijn geweest. Iets dergelijks geldt voor het eindpunt. Rosendaal noemt 1799 en stopt daar ook echt, na de invasie van Britten en Russen in Noord-Holland. Het door Rosendaal beschreven mislukken van de contrarevolutie is evenwel een belangrijk gegeven. In de twee jaar na de invasie is er in de debatten rond de herziening van de grondwet nog wel degelijk sprake van revolutionaire overtuigingen, al werden de uitingen daarvan allengs minder heftig.

Die grondwet is het onderwerp van een andere publicatie bij dezelfde uitgever, Vantilt in Nijmegen. Rosendaal heeft een uitgave van de Staatsregeling voor het Bataafse Volk uit 1798 verzorgd en, zoals dat hoort, van een inleiding voorzien. Hierin behandelt hij de ontstaansgeschiedenis en de betekenis van dit document. Hij maakt duidelijk dat deze staatsregeling de eerste Nederlandse grondwet was en dat hier de basis voor de moderne Nederlandse democratie is gelegd. Deze positie wordt meestal toegedicht aan Thorbecke's grondwet van 1848 en die positie wordt door Rosendaal met kracht bestreden. Vervolgens kan de lezer kennis nemen van de 308 artikelen die de Staatsregeling telde, alsmede enkele bijlagen. Wie het staatsrecht in het boek over de Nederlandse revolutie heeft gemist, kan hier zijn hart ophalen.

W.E.L. de Boer en E.S. Houwaart (eds.), *Geschiedenis van de claimbeoordeling en arbeidsongeschiktheid in Nederland 1901-2005* (Hoofddorp: TNO Kwaliteit van Leven, 2006) 404 p. ISBN 10 9059862112

Dit boek is een weerslag van een historische studie in opdracht van de Nederlandse Vereniging voor Verzekeringsgeneeskunde. Het project is uitgevoerd door een samenwerkingsverband tussen het VU medisch centrum, TNO Kwaliteit van Leven, het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. De studie omvat ruim honderd jaar praktijk van beoordelingen van arbeidsongeschiktheid door verzekeringsartsen en arbeidsdeskundigen. Het thema is het ontstaan en de ontwikkeling van deze professionals en hun vak tegen de achtergrond van veranderingen in de arbeidsongeschiktheidverzekering in Nederland. Het boek gaat over de ontwikkeling in het denken en handelen van professionals en hun vak in *publieke* dienst, niet over claimbeoordeling voor private verzekeringsmaatschappijen. Ook de controles in het kader van ziekteverzuim (Ziektewet) en de rol van bedrijfsartsen blijven buiten beeld. Elk hoofdstuk beschrijft de ontwikkeling van de claimbeoordeling en de claimbeoordelaars aan de hand van een aantal vaste bestanddelen: (de aanloop naar) de betreffende wetgeving van die periode, de organisatie van de uitvoering, de praktijk, en ontwikkelingen in het vak van claimbeoordelaar.

Het boek beoogt de werkwijzen, vakkennis van de claimbeoordelaars en organisatie van het proces van claimbeoordeling te beschrijven binnen doel en context van de uitvoering van arbeidsongeschiktheidwetgeving. Bezien vanuit het perspectief van de verzekeringsarts zijn de auteurs daar zeker goed in geslaagd. Het boek biedt een minutieus historisch verslag van de ontwikkeling van hun werk, hun vak en zienswijzen. Uniek is dit verslag ook, want bij mijn weten is niet eerder in de ontluikende historiografie van sociale zekerheid in Nederland een studie gepubliceerd die de rol en houding van een beroepsgroep betrokken bij *uitvoering* van sociale verzekeringswetgeving zo breed belicht. Boeiend om te lezen is de over honderd jaar sterk verschoven verhouding van verzekeringsartsen met hun cliënten. Uitkeringstrekkers zijn van louter keuringsobjecten, mondige zo niet de claim meebepalende subjecten in het proces van hun arbeidsongeschiktheidsbeoordeling geworden. Sinds begin jaren negentig zijn ze schijnbaar weer terug op de oude positie als gevolg van sterke rationalisering en standaardisering van het claimbeoordelingsproces. Het boek maakt duidelijk dat deze ontwikkeling niet alleen algemene maatschappelijke trends zoals de gegroeide mondigheid van patiënten in de spreekkamer en de psychologische duiding van gezondheidsklachten weerspiegelt, maar ook een gevolg is van fluctuaties in politieke sturing op volume en kosten van sociale zekerheid. De beheersing van uitkeringskosten heeft in ieder geval grote invloed gehad op het vak van claimbeoordelen. Verzekeringsartsen hebben op dat proces – zeker vanaf de jaren tachtig – zelf slechts een beperkte greep gehad. Zij verloren een belangrijk deel van hun eerdere beoordelingsvrijheid. Overigens hadden zij al eerder de beoordeling van het verdienvermogen van hun cliënten aan een andere beroepsgroep moeten afstaan, de arbeidsdeskundigen. De ontwikkeling van het vak van deze beroepsgroep komt door gebrek aan bronnen helaas nauwelijks uit de verf. Oorspronkelijk ingezet als hulpjes van de verzekeringsarts, groeiden arbeidsdeskundigen uit tot (bijna) even belangrijke bepalers van het lot van wao'ers als de artsen. Wie herinnert zich niet de verontwaardiging over arbeidsongeschikten die minder geld kregen omdat ze met hun resterend arbeidsvermogen, volgens betrokken arbeidsdeskundigen, alsnog het vak van loempiaouwer en

bonsaiboomkweker zouden kunnen uitoefenen? Het was de arbeidsdeskundige die met strakke regels hun cliënten moesten 'afschatten' welk bestaand werk zij nog wel konden doen. Dit steeds strakkere keurslijf van geüniformeerde beoordeling heeft bij hen, meer dan bij de verzekeringsartsen, onbehagen en teleurstelling over uitholling van hun vak opgeroepen.

In het boeiend en zeer verhelderend geschreven concluderende hoofdstuk wordt duidelijk dat de wens van zowel verzekeringsartsen als arbeidsdeskundigen tot zelfstandig oordelen en individueel recht doen aan de cliënt altijd wel deels onvervuld zal blijven. Dit gegeven de sterk gestuurde uitvoeringsomgeving waarin zij werken en de hoge verwachtingen die beleidsmakers en -uitvoerders van de claimbeoordelaars hebben. Eigenlijk vraagt de samenleving iets onmogelijks van hen: uniform en objectief oordelen over individuele, zeer verschillende en steeds vaker ingewikkelde medische gevallen en dan ook nog eens een lange termijn voorspelling doen over de mate van ongeschiktheid voor werk (en geschiktheid voor nieuw werk). Dit realiteitsbesef is historisch gesproken pas tamelijk recent doorgedrongen. Overigens lijkt het probleem zich voor de betrokken beroepsgroepen vanzelf op te lossen. Met de recente invoering van de verplichte twee jaar loondoorbetaling bij ziekte en vervanging van de wao door de Wet werk en inkomen naar arbeidsgeschiktheid (wia) loopt het aantal aanvragen voor arbeidsongeschiktheidsuitkeringen dramatisch terug. Bovendien is door uitgekende wettelijke regelingen de functie van feitelijke 'poortwachter' tot arbeidsongeschiktheidsregelingen een tiental jaren eerder al van de verzekeringsartsen en arbeidsdeskundigen op private partijen overgegaan (de werkgever samen met bedrijfsartsen en verzuimadviseurs). Daarbij is een trend ontstaan om verzuim te demedicaliseren en de verantwoordelijkheid voor reïntegratie van de arbeidsongeschikte werknemer bij (medische) deskundigen weg te halen en bij de leidinggevende neer te leggen. Dit zijn allemaal ontwikkelingen die voor het vak van claimbeoordeling bij arbeidsongeschiktheid natuurlijk uitermate essentieel zijn, maar helaas in de studie grotendeels buiten beeld blijven als gevolg van de keuze alleen de lotgevallen van claimbeoordelaars bij publieke uitvoeringsorganen te beschrijven. Bij alle kennisrijkdom die het boek te bieden heeft, vind ik dat een gemis.

Tot zover de inhoud van het boek. Over de vorm moet ik helaas kritischer zijn. De studie had hier en daar vaardiger schrijvershanden dan wel een actievere eindredactie verdiend. Het kwaliteitsverschil tussen de verschillende hoofdstukken is opvallend. De materie van sociale verzekeringen is van zich zelf behoorlijk taai en ingewikkeld, en het vergroot de affiniteit voor het onderwerp niet, zoals in de hoofdstukken over de meest recente ontwikkelingen gebeurt, om de vele, vaak behoorlijk ingewikkelde wijzigingen in de techniek en organisatie van de claimbeoordeling gedetailleerd en in stroeve stijl te beschrijven. Een iets minder ingevoerde lezer is dan gauw de draad kwijt. Meer aandacht had ook de tekstcorrectie mogen hebben. Vooral de hoofdstukken die over de wao handelen worden ontsierd door veel spel-, stijl- en grammaticale fouten. Jammer, zo'n oorspronkelijke studie verdient een betere afwerking dan een die een haastklus doet vermoeden.

Peter Kerklaan

J.A.A. van Doorn, *Duits socialisme. Het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationaal-socialisme* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2007) 317 p. ISBN 9789053305508

In april 1932 werd door de Duitse vakbeweging een congres georganiseerd, waarop een revolutionair plan ter bestrijding van de crisis werd gepresenteerd. Het stelde een anticyclische politiek voor zoals vier jaren later Keynes zou uitdragen. Het congres werd een sof. De sociaaldemocratische partij (SPD) was verstoord dat de vakbeweging zich had gemengd in haar domein, dat van de politiek. Bovendien wilde ze niet de redster van het kapitalisme worden noch het weinig democratische kabinet van Brüning tegenover de nazi's in gevaar brengen. De leiding van de vakbeweging deelde bovendien haar vrees dat het plan tot inflatie zou leiden, zoals die van 1923. Kortom, partij en vakbeweging volhardden in een passief afwachten.

Is die passieve SPD dus niet medeverantwoordelijk voor het succes van de nazi's? Hebben zij met hun socialistische hervormingen niet handig gebruik kunnen maken van die passiviteit? Dat zijn de vragen die Van Doorn zich in zijn nieuwste boek stelt. Volgens hem was het Derde Rijk 'alleen al door zijn sociaal nivellerende tendenties, inderdaad op weg [...] naar socialisme' (p. 246). Zo krijgt het nazi-experiment drie nieuwe betekenissen. Ten eerste was het een vorm van Duits socialisme, ten tweede was het een werkelijke revolutie, waarin Duitsland afscheid nam van de oude standen- en klassenhiërarchie. De nazi's legden de basis voor de egalitaire 'burger' van de Bondsrepubliek. Ten derde was het nazi regime een modern en moderniserend regime, niet in de laatste plaats doordat het elementen van de moderne verzorgingsstaat invoerde.

Om zijn uitdagende stellingen te ondersteunen onderzoekt Van Doorn de geschiedenis van de Duitse sociaaldemocratie. Zijn conclusie is, dat deze er nooit in geslaagd is haar socialistisch streven te verbinden met een nationalistische aanpak. Ten tweede heeft de nadruk op de revolutie en de zuiverheid van de marxistische theorie alle deuren gesloten voor reformistische daden en toenadering tot andere politieke stromingen in het Duitse Rijk. Zo verloor ze het contact met jongere generaties, die vervolgens door de nazi's met succes door een radicale socialistische en nationalistische politiek gemobiliseerd werden.

Van Doorn betoogt echter, dat de SPD altijd een daadkrachtige, reformistische onderstroom heeft gekend, die een nationaal getint socialisme voorstond. Deze werd echter stelselmatig onderdrukt. Dat gold in de eerste plaats Ferdinand Lassalle, in 1863 medeoprichter van de ADAV en zijn opvolger Johann Baptist von Schweitzer die met behulp van Bismarck een *Volksstaat* in het leven wilden roepen. Zij waren bij uitstek nationalist, maar ze werden door hun internationalistische marxistische rivalen terzijde gedrukt. Anderen stonden zelfs een sociaal imperialisme voor, maar de marxisten determineerden liever de functie van het imperialisme voor de ontwikkeling van het kapitalisme. Reformisten bepleitten hervormingen, maar de partijleiding wilde geen verantwoordelijkheid nemen voor het kapitalisme. Steeds word je herinnerd aan de boutade van de socialist Moses Hess over Marx: '*La critique comme moyen et la révolution comme but: voilà Marx*'.

Het is bijzonder knap om in 370 vloeiend geschreven pagina's een dergelijke analyse te presenteren, maar toch heeft Van Doorn mij niet kunnen overtuigen. Een belangrijk deel van zijn redenering is gebaseerd op niet uitgewerkte *counterfactual history*. Wat voor soort socialisme zou Lassalle of de socialistisch imperialist Lensch

in praktijk hebben gebracht? Overigens werden door het Kautskyaans centrum niet alleen reformisten, maar ook revolutionaire opposanten monddood gemaakt. Over de *Jungen* spreekt Van Doorn niet. Zij predikten echter een ander soort activisme. Ook was de SPD lang niet zo internationalistisch als Van Doorn beweert, dat internationalisme van de socialisten was toch vooral een *Feindbild* van conservatieve tegenstanders. Hoe schuldig was de SPD nu precies te midden van andere factoren in de opkomst van het nazisme? Wat bedoelt Van Doorn eigenlijk met ‘socialisme’? Het begrip is multi-interpretabel, zegt hij terecht (p. 227), maar hij expliciteert het begrip niet en kiest voor een vage vergelijking van nazi-socialisme met wat in de SPD en andere socialistische (in feite sociaaldemocratische) bewegingen als socialisme zou worden beschouwd. Hij vindt vooral overeenkomsten met het gezindheidssocialisme van Hendrik de Man, dat net als de Hitlerianen afscheid nam van materialisme en de wil belangrijker vond dan materiële voorwaarden, zoals opheffing van de privé-eigendom van productiemiddelen. Daarmee is het socialisme van de NSDAP echter nog niet dat van de SPD, zoals de conferentie van 1932 laat zien. En verging het de Strassers en Röhms in de NSDAP niet zoals de reformisten en ‘nationaalsocialisten’ in de SPD? Was Hitlers socialisme hetzelfde als het hunne? En wat te denken van het in Duitsland krachtig angstcomplex omtrent inflatie? Veel infrastructurele investeringen van de nazi’s dienden bovendien oorlogsvoorbereiding, de werkeloosheid nam spectaculair af als gevolg van die voorbereidingen. Adam Tooze heeft in zijn recente *Wages of destruction. The making and breaking of the nazi economy* (Londen 2006) laten zien dat het Hitlerregime daarmee het land financieel zo uitputte, dat het in 1939 eigenlijk niet in staat was een oorlog te voeren. Götz Aly heeft in 2005 in zijn geruchtmakende boek *Hitler’s Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus* – Van Doorn gaat eraan voorbij – betoogd dat de nazi’s hun vorm van socialisme verwezenlijkten op kosten van rijken, joden en bezette gebieden. Zijn conclusie, dat Hitler een inkomensnivellering heeft bereikt, wordt ernstig bestreden en ook is het niet zo dat de winsten van de bedrijven daalden. Oorlog en deficitair financieren of roof van plutocraten en andere volken pasten echter geenszins in de sociaaldemocratische politiek. En terecht zou ik zeggen.

Bert Altena

Erasmus Universiteit Rotterdam

Cordula Rooijendijk, *Alles moest nog worden uitgevonden* (Amsterdam: Atlas, 2007) 344 p. ISBN 9789045013671

Alles moest nog worden uitgevonden luidt de titel van een wervelend boek over de geschiedenis van computers in Nederland in de periode 1940-2000. Het is een echte *pageturner*: spannende jongensverhalen over hete breinen en ratelende kaarten zuigen je mee in de wordingsgeschiedenis van computers. Enigszins vreemde maar lieve jongens solderden onder het genot van chips en cola aanvankelijk kamergrote, maar gaandeweg steeds kleinere computers en tenslotte modems in elkaar. Het boek is chronologisch opgebouwd: achtereenvolgens behandelt Rooijendijk de geschiedenis van de enigmakrakers in de oorlog, de eerste elektronische computer (ENIAC), de eerste commerciële elektronische computer (UNIVAC), de eerste elektronische computers in Nederland (ARRA, ZEBRA, PETER), de Personal Computer, en de opkomst van internet.

Dit boek is geschreven vanuit een fascinatie voor *nerds* (Rooijendijk noemt ze overigens niet expliciet zo), eerder dan voor computers. Grote wetenschappers zoals Alan Turing, Edsger Dijkstra en Piet Beertema worden als jongens geportretteerd: Cordula noemt hen bij de voornaam en allemaal blijken ze een gemeenschappelijk soort biografie te hebben. Als kleine jongetjes sleutelden ze eindeloos aan telefoons, koffiezetapparaten en wekkers, en speelden ze met meccano. Ze waren allemaal buitenbeentjes die moeite hadden de regels in de schoolklas te incorporeren. Ze hielden allemaal van muziek, chips en cola, en van baarden en sandalen. En allemaal waren ze een beetje grofstoffelijk in de omgang: ze waren namelijk grenzeloos eigenwijs. Deze jongens, want dat zouden ze hun hele leven blijven (ze krijgen ook nooit een achternaam), zouden de loop van de geschiedenis bepalen door hun fascinatie voor knutselen en elektronica. Zij bouwden de computers die ons – gewone stervelingen – allemaal zouden overnemen.

Vanuit die fascinatie voor die jongens, heeft Rooijendijk ook hun pioniersverhalen over de geschiedenis tot de hare gemaakt. Voor zover de geschiedenis van de apparaten spannend is om de apparaten zelf, dan is de miniaturisering het werkelijke wonder. Ze gebruikt een citaat van Jaap Zonneveld (één van de programmeerpioniers van het Mathematisch Centrum) om dat wonder te beschrijven: 'Vroeger liepen wij in computers, nu zitten de computers in ons'. Die miniaturisering heeft ook de jongens zelf diepgaand verwonderd.

Rooijendijk beschrijft de geschiedenis van computers in Nederland als jongensverhalen: jonge helden die nooit slapen, die volstrekt worden gegrepen door hun uitvindingen, zouden de wereld veranderen zonder dat als expliciet oogmerk te hebben. En dat is precies de reden waarom ik plotseling verveeld raakte: elke computergeschiedenis is dezelfde. Zo na 200 bladzijden begon de zoveelste beschrijving over de cola drinkende en chips etende baardsandaal vragen op te roepen. Het boek is te lang.

Door de eenvormige manier waarop Rooijendijk de jongens neerzet, lijkt ze te willen suggereren dat er sprake is van een persoonlijkheidstype dat specifiek geschikt is om uit te vinden. Dat dit type wat moeilijk is in de omgang vergoelijkt zij. Eigenwijs houdt van eigenwijs – dus deze types vinden elkaar allemaal wel aardig: ze herkennen elkaar en worden vrienden. Zowel de gedachte dat er daadwerkelijk sprake is van een gepredetermineerd persoonlijkheidstype (al die jongens waren al zo vanaf hun kleuter-tijd) als dat ze allemaal onder elkaar grote vrienden zijn (Carel Scholten die al dertig jaar betreurt dat Edsger Dijkstra naar Amerika vertrok) zijn opvattingen die in de wetenschap en techniekgeschiedenis terecht verlaten zijn. Ten eerste blijven alle mislukkingen buiten beeld (behalve die ene mislukking die onderdeel geworden is van de gemeenschappelijke herinnering). Ten tweede blijven alle pijnlijke geschiedenissen buiten beeld. Eigenwijze karakters worden niet alleen vrienden maar doen elkaar ook blijvend pijn. Ten derde moesten al die uitvindingen commercieel gemaakt worden en hun weg in de samenleving vinden. De gedachte dat al die computers vanzelf de gehele maatschappij veroverden (met uitzondering van de periode 1973-1978 toen de introductie van de persoonlijke computer wat vertraging opliep door de economische crisis, aldus Rooijendijk) is op z'n minst eenzijdig.

Rooijendijk heeft geen wetenschappelijke pretenties schrijft ze in de verantwoording. Dat neemt niet weg dat dit boek wel een verhaal vertelt over de geschiedenis van computers. Het vertelt een verhaal waarmee sommige informatica- en elektrotechniekstudenten zich ongetwijfeld zullen kunnen identificeren en waaruit ze hoop kunnen putten op een glorieuze toekomst. Maar het verhaal roept ook wreveld op. Als we

meer studenten informatica willen trekken, dan is dit een partijdig verhaal over een ongeëngageerde en wereldvreemde wereld. Het verhaal roept ook wrevel op omdat het uiteindelijk aan de oppervlakte blijft. Als je werkelijk *nerds* beter wilt leren kennen is dit niet het goede boek want het reproduceert slechts een clichébeeld (Sherry Turkle graafde veel dieper in deze wereld). Als je computers beter wilt begrijpen is dit eveneens het foute boek want over die Don Juans kom je weinig te weten. En tenslotte: ook de aard van de relatie tussen de *nerd* en zijn machine blijft clichématig geduid in termen van liefdevolle betrekkingen.

Vanuit het oogpunt van de geschiedwetenschappen is het belangrijkste euvel van dit boek dat het het niveau van pioniersgeschiedenis niet overstijgt (wat het boek ook niet pretendeert overigens). Elk nieuw specialisme – en computerbouw/informatica is er zo een – kent een fase waarin de pioniers reflecteren op hun eigen geschiedenis: de pioniersgeschiedenis. Hoewel Rooijendijk zelf van een nieuwe generatie is, is ze er niet in geslaagd deze pioniersgeschiedenis te overstijgen. Ze vertelt de verhalen van de pioniers zelf – maar dat wel oneindig veel beter dan de pioniers het tot nu toe zelf ooit gedaan hebben. Hún jongensverhalen heeft ze gloedvol vertolkt.

Adrienne van den Bogaard
TU Delft

Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stil zitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* (Amsterdam: Boom, 2006) 231 p.
ISBN 10 9085063493

Tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden 130.000 tot 150.000 Nederlandse meisjes en vrouwen een relatie met een Duitse militair. Uit deze verhoudingen werden tussen 1940 en 1945 8.000 tot 10.000 kinderen geboren. De auteur van dit boek, Monika Diederichs, is een van deze kinderen. In 1995 besteedde *De Telegraaf* een artikel aan haar persoonlijke verhaal en combineerde dat met een oproep van de auteur aan vrouwen om mee te werken aan haar onderzoek. Diederichs kreeg tweehonderd schriftelijke reacties en tientallen telefonische. De reacties kwamen uit Nederland, de Nederlandse Antillen, de Verenigde Staten, Engeland en Duitsland. Ze interviewde 56 vrouwen.

Monika Diederichs had een zeer speciale toegang tot een groep vrouwen, die liever niet over het verleden sprak. De interviews vormden de belangrijkste bron voor het onderzoek, maar daarnaast heeft Diederichs ook gebruik gemaakt van een groot aantal schriftelijke bronnen. Dit was vooral materiaal van organisaties die zich bezighielden met de zorg voor ongehuwde meisjes en vrouwen en materiaal van Duitse instanties in Nederland.

Nederlandse vrouwen en meisjes die tijdens de Tweede Wereldoorlog een relatie hadden met een Duitse militair, bleken vooral afkomstig uit middenklasse milieus. Een derde van hen had een NSB-achtergrond. Vrijwel allemaal hadden ze een relatie met slechts één Duitse militair, waarmee een deel zich ook verloofde. Huwelijken kwamen niet veel voor, omdat de Duitse instanties dat ontmoedigden of vertraagden. De beeldvorming omtrent de ‘moffenhoeren’ week van deze werkelijkheid af: ze werden voorgesteld als afkomstig uit een arbeidersmilieu en er werd vooral nadruk gelegd op hun vermeende veelvuldig wisselende seksuele contacten.

De relaties die de vrouwen en meisjes aangingen werden geduid in termen van landverraad en seksuele collaboratie. De vrouwen en meisjes werden na de oorlog voor deze collaboratie bestraft. Ze werden direct na de bevrijding door gewapende mannen opgehaald van huis, op een kar of podium geplaatst en publiekelijk kaalgeschoren. Daarna volgden nog andere vernederingen: het hoofd werd ingesmeerd met menie of pek, de vrouwen werden uitgescholden en bespuugd, sommige vrouwen werden over straat gesleept, mishandeld, vernederd en enkelen werden verkracht. Sommige vrouwen werden ook enige tijd geïnterneerd. Van 113 plaatsen in Nederland is, door het onderzoek van Diederichs, bekend dat de bevrijding werd 'gevierd' met het kaalscheren van moffenhoeren.

De beschrijving van de bestraffing van de vrouwen en meisjes, die Diederichs geeft, is indringend, vooral ook door de combinatie met de foto's, die destijds van het rituele scheren zijn gemaakt. Het rituele kaalscheren van de vrouwen en meisjes werd door de lokale overheden in bepaalde gevallen gebruikt om de volkswoede over vijf jaar bezetting, vernedering en onderdrukking af te reageren en om zo bijtjesdag te voorkomen. Spontaan was de actie zelden. Het scheren werd reeds lang van te voren beraamd.

De Nederlandse meisjes en vrouwen deelden hun lot met Deense en Franse vrouwen, die relaties met Duitse militairen aangingen tijdens de oorlog. De Franse vrouwen werden ook bij de bevrijding kaalgeschoren en ansichtkaarten met foto's van dit scheren werden reeds voor de bevrijding aan Nederlandse vrouwen toegezonden. De vergelijking met andere landen wordt door Diederichs wel gemaakt, maar slechts terloops. Er wordt ook geen vergelijking gemaakt met andere periodes waarvan we weten dat een er sprake was van vergelijkbare relaties: die tussen Amerikaanse soldaten met vrouwen in het naoorlogse Duitsland of in Vietnam.

Diederichs centrale vraag is wat het begrip 'moffenmeid' of 'moffenhoer' betekende in maatschappelijke zin en voor de vrouwen zelf. Deze vraag wordt niet helemaal of niet bevredigend beantwoord. Diederichs maakt ook niet duidelijk waarom juist deze vraag tot centrale vraag is verheven. Hier wreekt zich dat de inbedding in een breder debat ontbreekt. De structuur van het boek is mede als gevolg hiervan rommelig.

De Nederlandse vrouwen zien zichzelf vooral als slachtoffers. Ze benadrukken dat liefde blind maakte en dat zij slechts een vriendelijke jongeman zagen, zonder zich te realiseren dat dat de vijand was of hun daad laakbaar. Van politiek wisten ze niks en wilden ze niks weten. Vanuit de vrouwen is het begrijpelijk dat ze hun verhaal achteraf zo vertellen. Opvallend is dat Diederichs die verhalen van de vrouwen niet kritisch tegen het licht houdt. Het is, op basis van het materiaal dat Diederichs presenteert, niet geloofwaardig dat de vrouwen zich zo weinig bewust waren van de implicaties van hun keuzes. Hun omgeving – ouders, vriendinnen, mensen van hun werk, kerk of school – reageerde afkeurend op hun relatie met een Duitse militair en die afkeuring werd niet bepaald onder stoelen of banken gestoken. Een deel van de vrouwen verkeerde door lidmaatschap van de NSB reeds in een sociaal isolement; zij werden reeds met de nek aangekeken en hun relatie met een Duitse militair maakte het isolement niet erger, soms wel iets meer draaglijk. Anderen raakten in een isolement of hielden hun relatie zorgvuldig verborgen.

Diederichs heeft een aangrijpend verhaal verteld, maar uiteindelijk heeft ze het niet aangedurfd of is het haar niet gelukt om een voldoende kritische houding aan te nemen ten aanzien van het verhaal van haar moeder en haar lotgenotes. Dat was ook

misschien wat veel gevraagd, maar het verhaal zou er wel door aan wetenschappelijke waarde hebben gewonnen.

Marlou Schrover
Universiteit Leiden

Joost Coté en Loes Westerbeek (eds.), *Recalling the Indies. Colonial culture & postcolonial identities* (Amsterdam: Aksant, 2005) 325 p. ISBN 10 9052601194

Zijn de spanningen rondom integratie van groepen met verschillende etnische achtergrond, religie of huidskleur een typisch fenomeen van het multiculturele Nederland van de 21e eeuw? De bundel van Coté en Westerbeek maakt duidelijk dat Nederland al eeuwenlang worstelt met de problematiek. Het boek richt zich specifiek op de zogenaamde Indische Nederlanders, kinderen geboren in voormalig Nederlands-Indië met zowel Europese als Aziatische voorouders. De bundel is deels een weergave van interviews met in Australië woonachtige Indische Nederlanders. Interviewmateriaal is in drie blokken integraal opgenomen, aangevuld met bijdragen waarin achtergronden en ontwikkeling van de groep Indische Nederlanders wordt geanalyseerd.

De definitie van Indische Nederlanders lijkt eenvoudig maar maskeert een complexe werkelijkheid. Veel in Indië geboren Nederlanders (met twee blanke ouders) zagen zichzelf ook als Indische Nederlander. Verder waren adoptie en buitenechtelijk nageslacht meer regel dan uitzondering. De in het boek gehanteerde werkdefinitie spreekt dan ook over 'het complex van culturele aanpassingen tussen Oost en West'. Omdat de Indische Nederlander administratief niet bestond is de omvang van de groep moeilijk te bepalen. Uit de schaarse cijfers valt op te maken dat in 1900 67 procent van de 70.000 Europeanen in Indië was geboren. Onduidelijk en niet te achterhalen is bij hoeveel van dat aantal Aziatisch bloed door de aderen stroomde.

Heterogeniteit karakteriseert het onderwerp maar ook het boek zelf. Naast de interviews zijn er bijdragen vanuit minstens vier verschillende invalshoeken. Sociale en politieke geschiedenis zit in het hoofdstuk van Jean Gelman Taylor over gemengd huwelijk en bekering tot de islam van Nederlanders in dienst van de *vo*. Datzelfde geldt voor de bijdrage van Ulbe Bosma over de maatschappelijke positie van de Indische Nederlanders begin twintigste eeuw. Behalve de inleiding schreef Joost Coté een stuk over de Indische Nederlander in de koloniale literatuur. De hoofdstukken van Esther Captain en Loes Westerbeek zijn te karakteriseren als identiteitgeschiedenis. Onder die categorie valt ook het hoofdstuk van Wim Willems over de Indische migranten in de naoorlogse periode maar hij geeft eveneens een goed beeld van de Nederlandse emigratiepolitiek in die jaren. Weer een ander genre is de fictieve historische reconstructie van een Indisch-Nederlandse familie door Pamela Pattynama.

In de inleiding wordt deze veelheid aan benaderingen gelegitimeerd vanuit het prille stadium waarin de geschiedschrijving van de Indische Nederlanders zou verkeren. Maar veel van de bijdragen zijn bewerkingen van eerder verschenen artikelen of, in het geval van de bijdrage van Bosma, een Engelse bloemlezing van een omvangrijk Nederlandstalig oeuvre op dit onderwerp. Belangrijker dan het precieze stadium van de geschiedschrijving, is de vraag wat alle benadering bij elkaar ons vertellen over de Indische Nederlanders. Een direct antwoord daarop wordt door de samenstellers niet gegeven en is ook lastig uit het boek op te maken.

De bijdrage van Bosma geeft het meeste inzicht in het maatschappelijke functioneren van de Indische Nederlanders. Uit zijn analyse blijkt dat de Indische Nederlanders zich steeds kritischer gingen opstellen ten aanzien van het koloniale gezag. De Nederlandse regering werkte dat deels in de hand door onder de vlag van Ethische Politiek een grotere zelfstandigheid van Indië na te streven. Economische maar geen politieke zelfstandigheid, zo werd al snel duidelijk. Hogere bestuurlijke posten waren uitsluitend voor Nederlanders. De groeiende frustratie over de ondergeschikte positie deelden de Indische Nederlanders met de Chinese en Javaanse elite. Kortom, Indische Nederlanders zagen zichzelf als de potentiële leiders van een onafhankelijk Indonesië. Toen die onafhankelijkheid er daadwerkelijk kwam werden ze vanwege hun formele Europese status en Nederlandse namen net zo bruusk uit de archipel gezet als de Nederlanders zelf.

De onafhankelijkheid resulteerde in een diaspora van de Indische Nederlanders. Omdat ze na aankomst in Nederland veelal met achterdocht en openlijk racisme werden bejegend, zochten velen hun heil in de Nieuwe Wereld. Ook daar werden ze niet met open armen ontvangen.

De kille ontvangst kwam nog eens bovenop de ontberingen in de Japanse interneringskampen. Al dat leed wordt in de tweede helft van het boek breed uitgemeten. De psychologiserende benadering blijkt echter een obstakel om goed zicht te krijgen op het uiteindelijke lot van deze groep. In de koloniale samenleving waren Indische Nederlanders weliswaar tweederangs burgers, maar tweede rang betekende een redelijk tot goed bedeelde middenklasse met sociale en politieke ambities. Vanaf 1942 lijkt er nog slechts een slachtofferrol over te blijven. Maar uit terloopse opmerkingen in interviews en bijdragen blijkt dat de meeste Indische Nederlanders uiteindelijk opnieuw een goed bestaan hebben opgebouwd. En hun kinderen lijken allemaal te floreren zonder veel aanpassingsproblemen. Eind goed al goed? In een eventueel vervolg is meer aandacht voor de sociaaleconomische positie en ambities van deze groep in de tweede helft van de twintigste eeuw wenselijk.

Harro Maat

Wageningen Universiteit

Donna C. Mehos, *Science & Culture for Members Only: The Amsterdam Zoo Artis in the Nineteenth Century* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006) 212 p.

ISBN 9789053567395

Artis was in het midden van de negentiende eeuw de belangrijkste culturele instelling van Amsterdam. In 1838 gesticht groeide ze gestaag maar snel, in ledental, grondgebied en ambitie. Toen de definitieve neergang van Felix Meritis inzette, rond 1850, begonnen Artis' gloriejaren. Voor de beste muziekkuitvoeringen die Amsterdam te bieden had moest je in Artis zijn, méér nog dan in de naastgelegen Parkzaal, welks Orkest overigens ook bij Artis onder contract stond. De concerten in Artis waren alleen voor leden, evenals de toegang tot de dierentuin zelf, de musea, de bibliotheek en de lezingen door vooraanstaande zoölogen. Artis was dus veel meer dan alleen een verzameling van levende exotische dieren. Ze huisde ook grote natuurhistorische verzamelingen en bevorderde de ontwikkeling van de zoölogie door steun te verlenen aan een wetenschappelijk tijdschrift en een wetenschappelijke vereniging. Dat was

een moedige financieel riskante politiek, die niet in het belang leek van haar leden die zich over het algemeen beter bediend wisten met de meer populariserende wetenschappelijke bijdragen die Artis ook verzorgde. Ze zullen dan weer wel geapprecieerd hebben dat de kwaliteit van die bijdragen gewaarborgd was.

Ondanks haar besloten karakter, of misschien wel dankzij, realiseerde Artis een groot en trouw gehoor. Op haar hoogtepunt, in 1882, had ze 6220 leden die de tamelijk strenge ballotage waren gepasseerd. Artis' ambitie was niets meer of minder dan Amsterdam een internationaal vooraanstaande plaats te geven op het gebied van de wetenschap en de kunsten. Dat oprichter Gerard Westerman een eredoctoraat kreeg uitgereikt door de Universiteit van Giessen in Duitsland is een bewijs dat de boodschap in het buitenland aankwam.

Artis begon vanaf 1882 achteruit te gaan, in ledental en in status, niet helemaal toevallig het stichtingsjaar van de maatschappij die het Concertgebouw zou realiseren. De bouw van het Concertgebouw wordt wel beschreven als voortgekomen uit de noodzaak de afgebroken Parkzaal te vervangen, maar Mehos maakt duidelijk dat het Concertgebouw een exponent was van een autonome ontwikkeling in de richting van een professionele muziekpraktijk, die zich al had laten gelden in de grote Europese hoofdsteden. Die slag maakte Artis niet, althans niet op cultureel gebied. Wel op wetenschappelijk gebied, zoals we al zagen, en dat maakte haar een aantrekkelijke partner toen de gemeente Amsterdam besloot het Athenaeum Illustre te verheffen tot een echte universiteit, iets dat in 1876 tenslotte zou gebeuren.

Is Mehos' verhaal van Artis als culturele instelling al boeiend genoeg, de eigenlijke plot van het boek is het spel dat Artis en de gemeente Amsterdam met elkaar speelden. Men zou verwachten dat Amsterdam blij was met Artis en haar ter wille zou zijn bij het verwezenlijken van haar nobele doelstellingen. Niets was minder waar. Zoals bekend verliep de uitbreiding van Artis in vele fasen. Sluitstuk was de verwerving van grond (die Artis overigens niet in eigendom kreeg) voor de bouw van het Aquarium, destijds een grote prioriteit voor Artis dat vreesde achterop te raken bij de andere Europese dierentuinen. Artis kreeg dat alleen bij de gemeente gedaan door faciliteiten ter beschikking te stellen aan de nieuwe Gemeente Universiteit op het gebied van anatomisch onderricht: snijzalen en collegeruimtes, en door studenten toegang te verlenen tot de collecties, de bibliotheek en de dierentuin zelf. Deze praktijk zou overigens nog tot ver in de jaren zeventig van de twintigste eeuw voortduren; schrijver dezes heeft daar zelf als student biologie nog van geprofiteerd.

Moest Artis dus een hoge prijs betalen voor wat haar laatste uitbreiding in meer dan honderd jaar zou worden, ook bij eerdere gelegenheden vond de dierentuin telkens een tegenwerkend stadsbestuur en gemeenteraad op haar weg. Het argument dat Amsterdam steeds weer tegen Artis gebruikte was dat de gemeente geen middelen kon verstrekken aan een instelling die er 'alleen voor leden' was. Van haar kant hield Artis hardnekkig vast aan haar ledenpolitiek, zodat er vele malen van een langdurige patstelling sprake was.

Hoe oprecht was Amsterdam? Zo stelt Mehos de vraag niet, maar ze lijkt de zaak niet helemaal te vertrouwen. Uit een vergelijking met andere gevallen blijkt immers dat Amsterdam lang niet altijd consequent was. Van ontluikend socialisme zal het Amsterdamse stadsbestuur wel geen last hebben gehad. Artis kon ook geen gebrek aan connecties hebben gehad, gezien de vele vooraanstaande burgers die ze onder haar leden had.

De vragen die het verhaal van Mehos oproepen beantwoordt ze niet helemaal. Mogelijk schaart ze teveel Amsterdammers onder dezelfde 'elite', ondanks enige veelbelovende aanzetten. Wie waren de mensen die Artis tegenwerkten? En hoe 'elitair' was Artis eigenlijk? Waarom hield Artis zo koppig vast aan haar ledenbeleid? Mehos, die duidelijk sympathie heeft voor Artis, lijkt er mee in haar maag te zitten. Ze identificeert de maatschappelijke laag die Artis droeg als de nieuwe middenklasse, onder het aloude patriciaat. Elders spreekt Mehos overigens over 'bourgeoisie'. Het verhaal van Mehos maakt mij nieuwsgierig genoeg om te wensen dat ze wat dieper doorgedrongen was in de verhouding tussen verschillende Amsterdamse elites. Ze haalt aan dat Bata-vus Droogstoppel, de bekende makelaar in koffij, wonend op de Lauriergracht, No 37, lid was van Artis. Maar Droogstoppels vrouw was een 'juffrouw', geen 'mevrouw'. Artis was het terrein van een nieuw opkomende bevolkingslaag, van een zich emanciperend deel van de middenklasse. Mehos vermeldt dat doopsgezinden en joden lid konden worden van Artis, en dat waren zich emanciperende bevolkingsgroepen in die tijd. Bij het genootschap Felix Meritis waren joden niet welkom, vermeldt Mehos, en tot 1864 evenmin bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het Amsterdamse 'oud geld' weerde joden nog geruime tijd uit haar meer intieme ontmoetingsplaatsen (denk aan de Groote Club, Roeivereniging de Hoop), ook al kregen joden wel toegang tot hoge maatschappelijke functies. Het is mij er niet om te doen de Amsterdamse patriciërs antisemitisme aan of in te wrijven. Maar zou het kunnen dat ze de Artis-leden, en niet alleen de joden onder hen, hun elite-aspiraties misgunden? Het is maar een vraag. Donna Mehos heeft een mooi, informatief en bovendien smaakvol verzorgd boek geschreven, dat alleszins de moeite van het lezen waard is.

Chunglin Kwa

Universiteit van Amsterdam

Johan de Niet, *Ziekentroosters op de pastorale markt 1550-1880* (Rotterdam: Erasmus Publishing, 2006) 291 p. ISBN 9052351848. Tevens verschenen als proefschrift aan de Vrije Universiteit Amsterdam 2006.

Johan de Niet heeft een tot nu toe weinig bekende beroepsgroep onderzocht. Het gaat om ziekentroosters, een van de vele functionarissen die van de zestiende tot de negentiende eeuw werkten tussen de predikanten en het kerkvolk in. In de eerste vier hoofdstukken beschrijft hij de opkomst en ondergang van de ziekentroosters en daarna hun maatschappelijke positie en de geboden pastorale zorg.

Door de geloofsvervolgenen halverwege de zestiende eeuw vluchtten veel gereformeerden uit de Nederlanden. Vooral in Londen en Emden ontstonden belangrijke vluchtelingengemeenschappen. In deze gemeenschappen werden ziekentroosters aangesteld. Dat gebeurde voor het eerst in Londen tijdens een pestepidemie in 1563. Nadat vanaf 1572 de gereformeerden in de Nederlanden hun gemeenten konden organiseren, werden ook daar ziekentroosters aangesteld. Hun aanstelling werd gestimuleerd door epidemieën waardoor extra behoefte was aan ziekenbezoekers. Bovendien was er een tekort aan predikanten en aan financiën waardoor het voor steden aantrekkelijk was goedkope hulpkrachten aan te stellen.

Aanvankelijk bestonden grote lokale verschillen. In de loop van de zeventiende eeuw kregen de ziekentroosters echter een vaste plaats onder de kerkelijke diensten.

Zo werd over de vraag of de kerkenraad dan wel het stadsbestuur bevoegd was hen aan te stellen (waarover aanvankelijk regelmatig onenigheid was ontstaan) een soort compromis bereikt. De kerk regelde de toelating via een examen, terwijl de stad verantwoordelijk was voor de keuze en benoeming. Ziekentroosters waren op die manier gebonden aan de gereformeerde kerk en tegelijk stedelijke functionarissen.

Toen in de zeventiende eeuw allerlei instellingen van weldadigheid werden opgericht en de pastorale zorg werd uitgebreid, ontstond een nieuw werkveld voor ziekentroosters. Ze kwamen ook in huizen voor ouderen en tucht- en spinhuizen. Hun werk richtte zich daar meer op het onderwijzen van de bewoners dan op het traditionele ziekenbezoek. In het geval van publieke instellingen waren de regenten hun superieuren; meestal waren dat de burgemeesters. In hun visie waren ziekentroosters stedelijke ambtenaren en in dienst van de samenleving. Vooral bij het werk in deze publieke instellingen kregen ziekentroosters te maken met het spanningsveld tussen hun gereformeerde identiteit als kerkelijke dienaren en hun publieke taak met de daarbij behorende algemene religieuze diensten.

De revolutie van 1795, de vrijheid van godsdienst en de scheiding van kerk en staat hadden grote gevolgen voor de positie van de ziekentroosters. Zo werd na enkele jaren bepaald dat de plaatselijke kerken verantwoordelijk werden voor de betaling van ziekentroosters en dat leidde tot onzekerheid over het voortbestaan van de functie. Dat kwam niet alleen omdat de financiën beperkt waren maar ook omdat het aantal epidemieën en zieken afnam. Bovendien kreeg het godsdienstonderwijs in de achttiende en negentiende eeuw steeds meer aandacht. De meeste ziekentroosters waren in de achttiende eeuw al godsdienstonderwijzer en met het Reglement van 1816 werd dat zelfs verplicht. Toen predikanten bovendien zelf vaker zieken gingen bezoeken, ging de functie van ziekentrooster langzamerhand op in die van godsdienstonderwijzer. Geleidelijk leidde dat tot het verdwijnen van hun functie.

Het onderzoek van De Niet maakt deel uit van het nwo-project 'De pastorale markt in Nederland' dat onder leiding staat van F.A. van Lieburg. In dit project staat het nieuw geïntroduceerde begrip 'pastorale markt' centraal, een begrip dat het mogelijk moet maken de verschillende niveaus en vormen van religie op een dynamische manier op elkaar te betrekken. Binnen dit kader heeft De Niet zich beziggehouden met 'het interactief geheel van de vraag naar en het aanbod van pastorale diensten' (p. 16) waarbij hij de plaats en functie van ziekentroosters op de pastorale markt centraal stelde.

Deze aanpak leverde een degelijk en informatief boek op dat duidelijk maakt dat ziekentroosters een belangrijke positie innamen in het kerkelijke leven. Het is echter jammer dat De Niet de beperkingen van het begrip pastorale markt benadrukt. Hij stelt namelijk dat de samenhang tussen vraag, aanbod en prijsontwikkeling op de pastorale markt veel minder vanzelfsprekend is dan op de economische markt (p. 17). Dat is ongetwijfeld waar maar dat neemt niet weg dat er wel degelijk een vraagzijde bestond en dat het werk van ziekentroosters en predikanten meer of minder gewaardeerd werd. Deze vraagzijde blijft nu wat onderbelicht. Er was een bepaald aanbod en dat aanbod veranderde in de loop der tijd. De vraag hoe de doelgroep dit aanbod waardeerde, krijgt weinig aandacht. Wel wordt geconstateerd dat ziekentroosters zich in de achttiende eeuw profileerden als zielzorgers voor de gewone gelovigen en armen, groepen die door de predikanten verwaarloosd werden. Dit geeft de indruk dat de pastorale markt vooral bepaald werd door het aanbod en niet erg klantgericht was.

Desondanks is het model van de pastorale markt veelbelovend. Het is interessant dat een model dat is gebaseerd op economische principes kan bijdragen aan een ana-

lyse van kerkelijke ontwikkelingen. Het krijgt meer waarde omdat ook gekeken is naar politieke, culturele en religieuze randvoorwaarden. Zo blijkt dat zowel ziekentroosters als zieken, predikanten en stadsbesturen gebonden waren aan externe factoren. De beroepsgroep ontstond bijvoorbeeld tijdens een periode met regelmatig terugkerende epidemieën, terwijl er te weinig predikanten waren om aan de vraag naar stervensbegeleiding te kunnen voldoen. Onder invloed van religieuze ontwikkelingen verschoof het zwaartepunt van stervensbegeleiding naar godsdienstig onderwijs. Ook politieke ontwikkelingen en vooral de vrijheid van godsdienst en de scheiding van kerk en staat hadden grote gevolgen voor de beroepsgroep.

Ingrid Wormgoor

Maarten Prak, Catharina Lis, Jan Lucassen en Hugo Soly, *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power, and representation* (Aldershot: Ashgate, 2006) xii + 269 p. ISBN 0754653390

Deze publicatie is het resultaat van ruim een decennium onderzoek, onder leiding van de redacteuren, naar ambachten in de Lage Landen in de nieuwe tijd. Dat onderzoek gaf reeds aanleiding tot talloze Nederlandstalige publicaties en wordt nu in een Engelstalige synthese gepresenteerd. Het boek baseert zich dus amper op nieuw archiefonderzoek, maar synthetiseert in acht hoofdstukken de expertise van elf specialisten in deze materie. Alle hoofdstukken overschrijden de huidige landsgrenzen tussen België en Nederland – een lovenswaardige aanpak – en veronachtzamen de middeleeuwse ontstaansgeschiedenis van de ambachten niet. Logischerwijs ontdekken de auteurs regionale en zelfs lokale verschillen in de talrijke verschijningsvormen van ambachten, maar toch probeert het boek te veralgemenen. In de conclusies (van Maarten Prak en Jan Lucassen) worden drie *Zunftlandschaften* in de Lage Landen onderscheiden, met elk hun eigen kenmerken. Helaas hanteert het boek deze geografische indeling niet systematisch (zoals in hoofdstuk twee waarin met negen regio's wordt gewerkt). Desalniettemin geeft deze synthese een correct algemeen beeld van het bestaande onderzoek naar ambachten, zonder de specificiteit van de historische context uit het oog te verliezen.

Alle hoofdstukken snijden een concrete thematiek aan. Het ontstaan en de verspreiding van ambachten, van de ontstaansperiode tot de opheffing ervan, wordt aangepakt in een origineel hoofdstuk door Bert De Munck, Piet Lourens en Jan Lucassen, die aantonen dat het verschijnen van ambachten opvallend samengaat met economische welvaart. Ambachten hadden uiteraard een economische bestaansreden. In twee uitstekende hoofdstukken door Catherina Lis en Hugo Soly wordt echter niet enkel een overzicht van de economische macht van ambachten in Noord en Zuid geschetst, maar wordt tevens dieper ingegaan op de geslaagde relatie van ambachten met de exportgeoriënteerde economie van de Lage Landen en met het ontstaan van het kapitalisme. Maar aangezien ambachten zich tevens inlieten met de verschillende facetten van het samenleven, schenkt het boek ook aandacht aan religieuze rituelen en sociale structuren (Alfons Thijs), politiek (Maarten Prak), caritatieve initiatieven (Sandra Bos), genderaspecten (Harald Deceulaer en Bibi Panhuysen) en aan 'corporatief kapitaal' van ambachten, dit is het in een ambacht verzamelde cultureel en sociaal kapitaal (Johan Dambruyne). Het boek sluit af met een uitgebreide bibliografie,

maar deze werd maar tot 2003 aangevuld. Bijgevolg zijn recentere overzichten van de geschiedenis van ambachten in de Lage Landen (zoals van P. Stabel in de *Journal of Medieval History* van 2004 of van Marc Boone in de *Revue du Nord* van 2005) niet opgenomen.

Het boek maakt een einde aan clichématige denkbeelden over ambachten in de Lage Landen. Ambachten worden niet langer als een rem op economische vernieuwing beschouwd, maar als dynamische organisaties beoordeeld, die zich flexibel aan veranderende economische patronen aanpasten. De aanwezigheid van ambachten in de vroegmoderne stad ging zelfs opvallend goed samen met de ontwikkeling van het (handels)kapitalisme, aldus verscheidene auteurs in dit werk. In de conclusie van het boek wordt de opheffing van de vakorganisaties op het einde van het ancien régime bijgevolg niet enkel aan een economische dynamiek toegeschreven. Ook een politieke oorzaak wordt als verklaring aangereikt. De opdoeking van het ancien régime had namelijk tot gevolg dat de kenmerkende bestuurswijze van het zogenaamde 'corporatisme' verdween. Het corporatisme, zoals in het boek uitgewerkt door Maarten Prak, is een sociaal systeem dat door middel van privileges en allerlei voorrechten een aanzienlijke mate van onafhankelijkheid aan corporatieve instellingen (zoals ambachten) verleende. Niet enkel het laatmiddeleeuwse ambachtenstelsel maar ook de bestuurlijke structuur van de steden (het lokale actieterrein van ambachten) vertoonde een aantal corporatistische kenmerken. Het corporatisme was er gebaseerd op een configuratie van semi-autonome, lokale instellingen die de belangrijkste maatschappelijke sferen bestreken. Toen aan het einde van het ancien régime aan het corporatieve bestuursstelsel van de steden een eind werd gemaakt, verdween bijgevolg ook de machtsbasis van de ambachten. De economische schaalvergroting ten gevolge van de Industriële Revolutie wordt in deze verklaring dus wat buiten beschouwing gelaten. Ook het cliché dat stelde dat ambachten op het einde van de achttiende eeuw economisch weggeconcentreerd werden, moet er dus aan geloven. Verder onderzoek zal deze hypothese dienen te verifiëren. Het boek is dus niet enkel een synthese van gepresteerd werk, het effent het pad voor nieuwe inzichten over en verder onderzoek naar de geschiedenis van ambachten.

Jelle Haemers
Universiteit Gent

Jeroen J.H. Dekker, *Het verlangen naar opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006) 560 p. ISBN 9035129938

Dit is een boek met een tweeledige ambitie. Het is bedoeld als enerzijds een cultuurgeschiedenis van Nederland en anderzijds een geschiedenis van de opvoeding van het Nederlandse kind, zo lezen we in het 'ten geleide'. In de inleiding wordt dit streven enigszins beperkt: het gaat om een geschiedenis van het verlangen naar opvoeden binnen een groeiende 'pedagogische ruimte'. Onder dat laatste wordt verstaan 'het geheel aan voorwaarden om te kunnen opvoeden'. Die ruimte wordt bepaald door demografische grenzen, met name de tot in de negentiende eeuw hoge kindersterfte en de relatief grote kans dat ouders jong stierven. Het gaat namelijk om cultuuroverdracht binnen het gezin en overlijden was daarbij frequente een beperking. Verder speelt de

verhouding tussen private en publieke ruimte een rol. Meer dan bijvoorbeeld in Italië lag hier de nadruk op het ontwikkelen van een individuele moraal via de gezinsopvoeding. Daarbij lag de nadruk eerst op de christelijke moraal, later ook op 'deugdzaamheid'. Ten derde is er de mate waarin er van inleving in de wereld van het kind sprake is, maar dat is volgens Dekker een moeilijk in te schatten factor. Wel signaleert hij aan het einde van de negentiende eeuw een nieuwe aandacht voor de wereld van het kind.

De Noord-Nederlandse ontwikkeling is een specifieke invulling van een algemene ontwikkeling in Europa. Kenmerkend is wel dat het thema opvoeding sinds de zeventiende eeuw een grote rol speelt in de beeldcultuur. Ten tweede is er de sterk moraliserende inslag met nadruk op gezin, huiselijkheid en ouderlijke plichten. Ten derde is er de godsdienstigheid en ideologische verschillend gefundeerde regulering van de publieke kant van het pedagogische verlangen, hetgeen tot uitdrukking kwam in de verzuiling. Het is allemaal op zich niet uniek voor Nederland, maar, volgens Dekker, wel in combinatie met elkaar.

De bronnen waarop het boek is gebaseerd, bestaan in de eerste plaats uit de vele pedagogische geschriften, die in Nederland sinds de zestiende eeuw verschenen of invloed hadden, van Jacob Cats tot Maria Montessori. Ook literaire bronnen worden benut, van Van Alphens kindergedichtjes tot Multatuli's *Woutertje Pieterse*. Voor de praktijk wordt geput uit diverse egodocumenten van Constantijn Huygens en Hermannus Verbeek in de zeventiende via Otto van Eck in de achttiende tot Jan Ligthart in de negentiende eeuw. De visuele bronnen zijn vooral schilderijen, van Rembrandt tot Jozef Israëls.

Het boek bestrijkt een breed terrein en is gebaseerd op een waaier van bronnen, maar het concentreert zich wel op een aantal inmiddels bekende ijkjaren, 1650, 1800 en 1900. Sommige getuigen komen veel uitvoeriger aan het woord dan andere. Dat is een van de beperkingen van dit boek. Er zijn er meer. Zoals het gegeven dat de gebruikte bronnen vooral normatieve informatie brengen, al bevestigen ze wel dat er inderdaad een verlangen naar opvoeden was en dat meer bemiddelde ouders hierover adviesboeken kochten. Maar past dat niet in een algemene trend? Ook over tuinieren en koken verscheen meer en meer adviesliteratuur. Over de praktijk van het opvoeden komen we iets te weten uit de geciteerde egodocumenten, maar daarin klinkt vooral de stem van de bovenlaag van de samenleving door, waarvan onder meer Constantijn Huygens een representant is.

Een hoofdstuk over de verhouding tussen opvoeding en kinderarbeid zou zeker iets hebben toegevoegd aan een studie over het verlangen naar opvoeden. Dat is een thema waarover in verhouding weinig is geschreven, misschien omdat het niet goed in het bestaande beeld past. De rechterlijke archieven zouden heel wat informatie kunnen opleveren. Verwaarloosde en criminele kinderen doen in dit boek pas hun intrede in 1905, wanneer het toezicht op hen bij wet geregeld wordt. In dat jaar blijken er 8.820 kinderen te verblijven in tehuizen en strafinrichtingen, maar meer dan een cijfer zijn zij hier niet.

Het beeldmateriaal, er zijn 85 illustraties, tonen eveneens geïdealiseerde beelden, van de morele boodschappen van Gerrit Dou en Nicolaas Maes tot de arcadische kinderwerelden die Jacob Maris en B.J. Blommers penseelden. Hoewel de bestudeerde periode ook de negentiende eeuw omvat, is er maar één foto opgenomen, een gezinsportret van koningin Wilhelmina, haar gemaal prins Hendrik en Juliana, afgedrukt op de omslag van het tijdschrift *De Spiegel*. In de woorden van Dekker:

‘de gelukkige ouders [...] met het een jaar oude prinsesje’. Natuurlijk ging het hier om beeldvorming: ‘Hun huiselijk geluk werd ten voorbeeld gesteld aan het gehele volk’. Beeldvorming is van belang, maar terwijl het boek een goed idee geeft van het Nederlandse ‘verlangen naar opvoeden’, krijgt de lezer wel een verlangen meer over de praktijk te weten te komen.

Rudolf Dekker

Erasmus Universiteit Rotterdam

Hugo Röling, *Zichzelf te zien leven. Herinneringen aan Nederlands en Vlaams gezinsleven 1770-1970* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007) 129 p.
ISBN 9085553717

In *Zichzelf te zien leven* inventariseert de Nederlandse docent historische opvoedkunde Hugo Röling de bijdrage van tweehonderd jaar jeugdherinneringen aan onze kennis over kind zijn en opgroeien, gezinsleven en opvoeding van het einde van de achttiende eeuw tot het midden van de twintigste. Het boek biedt daarnaast een toelichting bij een database die meer dan zeshonderd autobiografische getuigenissen van de jeugd in Nederland en Vlaanderen ontsluit. Deze database is vrij raadpleegbaar via de website van Universiteit van Amsterdam: <http://www2.fmg.uva.nl/pow/jeugdherinneringen/> (4 september 2007).

Bronkritisch stellen zowel boek als website teleur. De auteur blijft zeer vaag over de gehanteerde criteria bij de selectie van het materiaal, een nauwkeurige afbakening van het genre autobiografie ontbreekt en het hoofdstukje typologie is uiterst summier. Een uitgebreide bespreking van de problemen eigen aan het genre – onder andere de onbetrouwbaarheid van het geheugen en de programmatorische component in vele autobiografieën – is er wel, doch vreemd genoeg als laatste hoofdstuk. Zowel *online* als op papier zoekt de lezer tevergeefs naar een uitputtende lijst van de geselecteerde teksten. De citatendatabase kwam er naar eigen zeggen van de auteur om het schier eindeloze en bijgevolg onbeheersbare materiaal verteerbaar en toegankelijk te maken, maar blijkt uiteindelijk moeilijk consulteerbaar voor wie niet zo vertrouwd is met de door Röling geselecteerde autobiografieën. Even bladeren door de database laat het gevoel na stiekem de moeilijk ontcijferbare aantekeningen van een collega te hebben ingekeken, veeleer dan dat mij een werkbaar instrument werd aangereikt.

Na een korte toelichting bij de voor de database gebruikte thematische indeling, behandelt Röling vier casestudies, die een eerste kennismaking willen bieden met wat de historicus en de historische pedagogie met dit soort bronnen kunnen doen. Wat schreven Nederlandse en Vlaamse auteurs over hun kinderfantasieën en dagdromen, vechten met leeftijdsgenoten, klasse- en standsverschillen en de evoluerende ouder-kind relatie? Vooral het hoofdstuk over de straatgevechten, met hun ongeschreven regels – zodra er bloed vloeide, hield het op – vond ik boeiend (p. 39-49), alsook de inspanning die Röling hier en daar levert om gender in zijn beschrijving te betrekken, al blijft het soms wat anekdotisch.

In de presentatie van de casestudies was een iets grondiger schets van de historische context welkom geweest. Culturele, economische, sociale en religieuze ontwikkelingen worden hier en daar wel vermeld en soms zelfs als verklaringselement aangevend, doch dikwijls te beknopt en zonder enige verwijzing naar secundaire literatuur.

De voetnoten blijven beperkt tot bronvermeldingen van de gebruikte citaten. Wat de vergelijking Vlaanderen-Nederland betreft laat de auteur zelfs enkele steken vallen. Zo stelt hij wat het fenomeen betreft van het 'vechten tussen geloven', tussen kinderen uit katholieke en protestante scholen, dat 'uit Vlaanderen bijna geen vermeldingen bekend zijn' (p. 41). Hij laat het echter na te verwijzen naar de andere religieuze samenstelling van Vlaanderen en laat ook een mogelijke alternatieve schoolstrijd, die tussen kinderen uit katholieke en 'neutrale' scholen, onvermeld.

Ook wat de inhoudelijke analyse betreft, komt de lezer niet aan zijn trekken. Rölting verwijst weliswaar naar bestaande theoretische modellen en hypothesen uit de historische, pedagogische, psychologische en sociale wetenschappen, doch mijns inziens te beknopt. Voor wie met de bestaande debatten rond emotionalisering, *nature/nurture* en de overgang van de standaard- naar de keuzebiografie niet bekend is, komen de conclusies van de auteur over moderniteit en de ontdekking van het zelf of de moderne zelfreflectie, daardoor speculatief over.

Als bloemlezing uit de Nederlandstalige autobiografische literatuur en als smaakmaker voor de volledige lectuur van enkele relatief onbekende teksten is Rölings boek aantrekkelijk. Het herinnert er ons terecht aan dat de autobiografie, zeker voor historische periodes waar *oral history* wegens het ontbreken van respondenten geen optie meer is, een niet te verwaarlozen bron is. Voor wie zich hier aan wil wagen is Rölings bespreking van de mogelijke valkuilen die het gebruik van dit soort bronnen met zich meebrengt, aan te raden lectuur. Voor mij persoonlijk smaakten, naast de bekende toppers (zoals P.J. Troelstra, Ernest Claes, Annie Romein-Verschoor, Aletta Jacobs, Hendrik de Man), de citaten van enkele minder bekende (vrouwelijke) auteurs over hun negentiende-eeuwse kindertijd naar meer (Geertruida Carelsen en Nini Brunt bijvoorbeeld). Een volwaardige studie over de Nederlandstalige autobiografische jeugdherinnering mag de lezer echter niet verwachten.

Hannelore Vandebroek

Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA), Brussel

Margreet van Till, *Batavia bij nacht. Bloei en ondergang van het Indonesisch roverswezen in Batavia en de Ommelanden 1869-1942* (Amsterdam: Aksant, 2006)
284 p. ISBN 9789052602288

Dit proefschrift betreft een onderzoek naar banditisme in de residentie Batavia in de laat-koloniale periode. Dit gewest omvatte de hoofdstad Batavia en de Ommelanden, twee gebieden met een sterk verschillend karakter. Batavia was bestuurlijk centrum, knooppunt in het wereldscheepvaartverkeer en brandpunt van koloniale moderniteit. De Ommelanden waren een slecht ontsloten achterland, dat grotendeels was uitgegeven aan particuliere landheren. In de Ommelanden was de bestuursmacht tot aan het einde van de negentiende eeuw zwak ontwikkeld, beperkt in middelen en weinig doeltreffend. Deze situatie vormde een voedingsbodemp voor allerlei vormen van misdaad en geweld. De economische ontwikkeling bood volop kansen op buit, de geografie vormde gunstig terrein voor overvallen en de bestuurlijke situatie leverde weinig gevaar voor aanhouding en vervolging. Vooral de rafelrand tussen stad en ommelanden vormde een broeinest voor het roverswezen, doorgaans aangeduid als rampok.

De vraagstelling is driedelig en betreft de aard, de oorzaken en de gevolgen van dit banditisme. Het fenomeen wordt beschreven in termen van daders, slachtoffers, en gebruik van wapens en geweld, en wordt afgebakend tegenover andere uitingen van collectief geweld. Omdat roof vooral wordt gezien als onderneming en het roverswezen zelfs als bedrijfstak, wordt de vraag naar de oorzaken voor de bloei gesteld in termen van economische betekenis. Voor de moderniserende koloniale staat vormde de hardnekkige onveiligheid in de achtertuin van het bestuurscentrum een hinderlijk probleem. De aanpak vergde meer overheidscontrole over de particuliere landerijen en de inzet van een professioneel politieapparaat. De hoofdvraag in deze studie is in hoeverre het banditisme heeft bijgedragen tot de uitbreiding van het staatsgezag over de Ommelanden. Daardoor kan het centrale probleem in verband worden gebracht met debatten over de relatie tussen enerzijds inheems banditisme en anderzijds koloniale staatsvorming en de ontwikkeling van het kapitalistisch wereldsysteem.

Onderzoek naar onwettige verschijnselen in de schemerkant van de samenleving stuit doorgaans op veel problemen van begripsvorming en feitelijke waarneming in bronnen en dat geldt eens te meer voor koloniale samenlevingen. De auteur besteedt daarom veel aandacht aan de afbakening van rampok tegenover verwante verschijnselen. Rampok kwam neer op groepsgewijze, gewelddadige overvallen en moet daarom worden onderscheiden van maffia, die gericht is op het aanbieden van bescherming en het onder dreiging van geweld afpersen van beschermingskosten. Het bestaan van een dergelijke maffia in en rond Batavia is wel beweerd, maar volgens de auteur niet aantoonbaar gebleken, althans niet in verband met het roverswezen. Een rampoker moet voorts worden onderscheiden van een *jago*, een lokale krachtfiguur, die zijn diensten kon aanbieden aan dorpschoude of ondernemers, maar vaak ook overging tot roof. De bewering dat op het Javaanse platteland sprake was van verstrengeling van lokaal bestuur en lokaal geweld mist volgens de auteur iedere grond. Tenslotte mag rampok niet op een lijn worden gesteld met het 'roversgeweld' dat kenmerkend was voor de naoorlogse bersiappperiode. Al deze begripsmatige onderscheidingen zijn rechtzettingen van aannamen in recent onderzoek naar geweld in de gekoloniseerde samenleving.

Voor de beschrijving van de feitelijke ontwikkeling van de roverijen heeft de auteur vooral gebruik gemaakt van berichten in het *Bataviaasch Nieuwsblad*. Politierapporten en rechtbankverslagen bleken te moeilijk toegankelijk en mondelinge bronnen niet meer beschikbaar. De krantenberichten bestrijken maar een deel van het aantal roofovervallen gerapporteerd in de *Koloniale Verslagen* en het werkelijke aantal was ongetwijfeld nog groter. De onderrapportage veranderde bovendien in de tijd, al naargelang de wisselende belangstelling van bestuur en pers voor deze vorm van misdaad. Het gepresenteerde verloop van de roofovervallen (p. 227) begint in 1880 maar pas vanaf 1900 ging de berichtgeving daaraan regelmatig aandacht besteden. Dit alles maakt dat de gerapporteerde overvallen het feitelijk verloop zeer vertekend weergeven, en niet zonder meer bruikbaar zijn om het verschijnsel rampok te verklaren. De pogingen van de auteur daartoe hebben niet geleid tot overtuigend resultaat. Zij stelt enerzijds dat rampok gedurende de gehele koloniale periode endemisch was (p. 20, 36, 59), anderzijds dat het een laatkoloniaal verschijnsel was. Het 'ruraal banditisme' zou van karakter zijn veranderd. In de periode 1700-1850 zou het gaan om politiek ondernemerschap, van 1850-1890 om agrarisch-religieus protest en 1890-1942 om economisch gemotiveerde misdaad. Hier worden heel verschillende gewelduitingen

op een lijn gesteld. De lange termijn ontwikkeling van het roverswezen blijft duister; het woord opkomst ontbreekt in de titel niet toevallig.

De relatie tussen economische conjunctuur en banditisme in de bloeitijd (1890-1930) wordt evenmin helder. Enerzijds wordt benadrukt dat de bloei van het banditisme samenviel met een periode van relatieve welstand van de Javaanse bevolking; anderzijds piekten de roofovervallen juist in de crisisjaren, die het bestaansminimum van de plattelandsbevolking raakten. Een verklaring voor deze waargenomen verbanden ontbreekt. De analyse van het verband tussen de ontwikkeling van banditisme en van het bestrijdingsapparaat is evenmin geheel bevredigend. De auteur stelt vast dat de activiteiten van rovers tussen 1890 en 1920 precies samenvielen met de periode 1900-1925, waarin de reorganisaties van het politiewezen plaatsvonden (p. 62). In de conclusie (p. 218) heet het dat de grote bloei van het banditisme samenviel met het 'relatieve machtsvacuüm' tussen 1870-1925, met name 1906-1922. Bron van deze opvatting is, dat de rampokstatistiek wordt opgevat als graadmeter van feitelijke criminaliteit. Deze statistiek was veeleer onderdeel van het proces van rampokbestrijding, dus uitdrukking van de interactie van overheid en bandieten. De grote toename van het aantal overvallen na 1900 kan ook worden gezien als het begin en de sterke afname na 1920 als de bezegeling van de ondergang van het bendewezen. Die interpretatie sluit beter aan bij het perspectief van koloniale staatsvorming.

De hoofdstelling, dat de uitbreiding van het staatsgezag door politionele gezagshandhaving over de bevolking voortvloeide uit de noodzaak tot optreden tegen banditisme wordt overtuigend onderbouwd. Niet verrassend, want dat gold voor talrijke geweldgerelateerde onderwerpen variërend van opiumsmokkel tot zeeroof. Opmerkelijk is wel dat vooral 'ethische' politici en kritische journalisten de stuwende factor waren in de drang tot modernisering en professionalisering en niet het bestuur. Besluitvorming verliep moeizaam, reorganisaties werden traag doorgevoerd en halfslachtig uitgevoerd, maar het lijkt overtrokken de overgangsfase 'van feodalisme naar democratie' (sic) te bestempelen als 'relatief machtsvacuüm' (p. 198). Hier was nauwer aansluiting op de uitgebreide literatuur over koloniale staatsvorming op zijn plaats geweest.

De meest oorspronkelijke en overtuigende component van dit boek vormt de uitgebreide beschrijving van de culturele dimensie van de criminaliteit op basis van krantenverslagen, reisverhalen, koloniale romans, Javaanse volksverhalen en Indonesische films. Waarden, houdingen en opvattingen van rampokkers en *jago's* worden belicht in de context van de Javaanse volkscultuur. Daarnaast vormde het optreden van bandieten en hun criminele subcultuur volop stof voor lokale legendevorming en beeldvorming van de stedelijke bevolking. Hierin wordt zichtbaar dat het bendewezen niet een marginaal maar een maatschappelijk ingebed verschijnsel was.

Samenvattend: De analyse van het sociaaleconomische aspect van het roverswezen laat vele vragen open. De belangrijkste verdiensten van deze studie zijn de kritiek op vigerende opvattingen over geweld en misdaad in de koloniale samenleving en de boeiende beschrijving van de culturele dimensie van het Bataviase banditisme.

J. à Campo

Erasmus Universiteit Rotterdam